

1(55)
2011

Науково-популярний журнал

Воєнна історія

Заснований у 2002 році

Засновник – Всеукраїнська громадська організація
«Український інститут воєнної історії»

Виходить 6 разів на рік

Головний редактор – Сергій ЛІТВИН,
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І.С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора
Вознюк Ю.С., відповідальний секретар
Бадах Ю.Г., доктор історичних наук
Бережинський В.Г., кандидат історичних наук
Веденеєв Д.В., доктор історичних наук
Гутковський В.В., кандидат історичних наук
Карпов В.В., кандидат історичних наук
Лисенко О.Є., доктор історичних наук
Пилявець Р.І., кандидат історичних наук
Савченко Г.П., кандидат історичних наук
Савчук Ю.К., кандидат історичних наук
Сідак В.С., доктор історичних наук
Стороженко І.С., доктор історичних наук
Чухліб Т.В., доктор історичних наук

УДК 35(091) (05)

*Літературний редактор Наталія Троян
Макет і верстка Роман Івах*

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net
Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України, свідоцтво КВ № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вченюю радиою
Українського інституту воєнної історії
(протокол № 4 від 28.12.2010 р.)

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора.

Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.

Підп. до друку 18.01.2011. Формат 70×100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 8,8. Обл.-вид. арк. 10,2.
Тираж 500 прим. Зам. № 366.
ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.
79006, м. Львів, вул. Промислова, 45.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ	5
ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКУ НАУКОВУ ВОЄННО-ІСТОРИЧНУ КОНФЕРЕНЦІЮ «ВОЕННА ІСТОРІЯ СІВЕРЩИНИ ТА СЛОБОЖАНЩИНИ».....	5
ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ.....	7
ЛІТВИН С. ВІЙСЬКО УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ДО І ПІСЛЯ СТАНЦІЇ КРУТИ.....	7
КУРАЄВ О. ЕКСПАНСІЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ В УКРАЇНУ ПІСЛЯ ПІДПISАННЯ БРЕСТСЬКОГО МИРУ (ЛЮТИЙ–БЕРЕЗЕНЬ 1918 Р.)....	25
КУЧЕР В. ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКИЙ ШТАБ ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР ПРОТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ ОПОРУ НА УКРАЇНІ 1921 РОКУ	37
СТЕЦЕНКО С. ВИЗНАЧЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ УКРАЇНИ (МАХНОВЦІВ) У ВЕРЕСНІ–ГРУДНІ 1919 РОКУ	51
ВІЙСЬКОВА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	59
ФУРТЕС О. ВІЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1918–1920 РОКІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІЙСЬКОВИХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ	59
ПОСТАТІ	67
СЛЮСАРЕНКО П. ОЛЕКСАНДР ЖУКОВСЬКИЙ – ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 1918 РОКУ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ	67
КАЛІБЕРДА Ю. ІВАН ТРЕЙКО: ПОВСТАНСЬКИЙ ОТАМАН (1917–1921 РР.), ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ УПА (1940–1945 РР.).....	75
АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ.....	82
СТАТУТ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА (Упоряд. КУЧЕРУК О.).....	82
ЛИСТУВАННЯ ПІДПІЛЛЯ ОУН(Б) НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ (Упоряд. КОВАЛЬЧУК В., ОГОРОДНИК В.).....	87
ДО ВІДОМА АВТОРІВ	107

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

Тематику першого номера журналу підказало цьогорічне вшанування пам'яті Героїв Крут, що полягли в нерівному бою з більшовиками, захищаючи молоду Українську Народну Республіку. Йдеться, насамперед, про висвітлення цієї події засобами масової інформації.

Це дуже добре, що вшановують і інформують, що відійшли від забуття. Але ж з року в рік у ці днічуємо і чидаємо все ті міфи про ненавчених і неозброєних 300 юнаків-студентів, що загинули на полі бою, і що це був один-єдиний бій, на який спромоглася Центральна Рада, і що Українська Центральна Рада не мала взагалі війська та багато інших небилиць.

Ці заялюжені стереотипи, що вміло творилися і підживлювалися впродовж багатьох радянських десятиліть, ми ніяк не можемо здолати. Політики ставлять під сумнів героїзм крутян, теревенять про недоцільні і марні жертви, заперечують їх український патріотизм та ідейність тощо.

Разом з тим, за останні роки писано-переписано про Крути немало. Працювала державна міжвідомча комісія, велися пошукові роботи. З найновіших джерел відомо, що загиблих під Крутами загалом менше сотні, а студентів – менше трьох десятків. А всього було-то студентів під Крутами лише 120 осіб. А бій був переможний, оскільки українські підрозділи виконали поставлене завдання, бились скільки могли і відступили, проте затримали наступ більшовиків на Київ щонайменше на три доби.

І не єдиним був бій під Крутами, а і до, і після Крут мужньо і геройчно українці чинили спротив більшовицькому озвірілому нападу. За українську державу, на той час визнану 20 державами світу, бились десятки тисяч українських вояків та старшин, аж майже до кінця 20-х років. Відомо понад 200 боїв та збройних сутічок тільки впродовж першої більшовицько-української війни грудня 1917 – квітня 1918 рр.

На жаль, надто поволі долається історична малограмотність, відсутність якісної історичної освіти українців, у чому є гостра потреба, але є цьому надто багато перешкод.

Зрозуміло, що голови непереобтяжених знаннями історії громадян легко задурити історичною брехнею, вигадками, міфами, зумисними перекрученнями, кон'юктурними політичними маніпуляціями.

І навпаки – у загибленні в історичні теми, їх усвідомленні – криється великий потенціал. Не можна успішно рухатися вперед без розуміння нашого минулого: у чому сила й могутність нашого народу і чому ми зазнавали прикрих поразок.

Отже, пам'яті Героїв Крут та всіх героїв тої славної доби – національно-визвольних змагань 1917–1921 років – сторінки цього числа «Воєнної історії».

**Головний редактор
Сергій ЛІТВИН**

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКУ НАУКОВУ ВОЄННО-ІСТОРИЧНУ КОНФЕРЕНЦІЮ «ВОЄННА ІСТОРІЯ СІВЕРЩИНИ ТА СЛОБОЖАНЩИНИ»

Міністерство оборони України (департамент соціальної та гуманітарної політики), Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Національний військово-історичний музей України, Харківський інститут управління провели 15 грудня 2010 року в Харкові Четверту регіональну Всеукраїнську наукову військово-історичну конференцію за темою «Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини».

Конференція проводилася на базі Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

У роботі конференції взяли участь науковці багатьох наукових інститутів, вищих військових та цивільних навчальних закладів і музеїв України – всього 76 осіб. В їх числі – 37 фахівців з 16 провідних наукових і навчальних установ м. Києва, 29 науковців з 11 областей України та Автономної Республіки Крим, 11 науковців з дев'яти установ м. Харкова.

Роботою пленарних засідань конференції керував Карпов

Віктор Васильович, начальник Національного військово-історичного музею України, кандидат історичних наук.

У рамках конференції працювали такі секції:

1. Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини з найдавніших часів до кінця XVII століття. Керівник – Бережинський Володимир Григорович, заступник голови правління Українського інституту воєнної історії, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (м. Київ);

2. Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини з кінця XVII століття до початку ХХ століття. Керівник – Желтобородов Олександр Миколайович – доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури, кандидат історичних наук, доцент (м. Харків);

3. Сіверщина та Слобожанщина в періоди Першої світової війни та Української революції 1917–1921 років. Керівник – Литвин Сергій Харитонович, професор Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Коняшевича Сагайдачного, головний редактор журналу «Воєнна історія», доктор історичних наук, професор (м. Київ);

4. Сіверщина та Слобожанщина напередодні та під час Великої Вітчизняної війни. Керівник – Горелов Володимир Іванович, начальник науково-дослідної лабораторії з дослідження військово-історичних процесів Національного військово-історичного музею України, кандидат історичних наук (м. Київ);

5. Сіверщина та Слобожанщина у повоєнний та сучасний період. Керівник – Потильчак Олександр Валентинович, завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова (м. Київ).

На пленарному та секційних засіданнях було виголошено понад 60 наукових доповідей і повідомлень. Конференція продовжила розгляд проблем воєнної історії України, що було започатковано минулого року проведеним трьох Всеукраїнських військово-історичних наукових конференцій, а саме: «Воєнна історія Волині» у Луцьку 24–25 березня 2009 року, «Воєнна історія Поділля і Буковини» у Кам'янці-Подільському 25–26 листопада 2009 року, «Воєнна історія Галичини і Закарпаття» у Львові 15 квітня 2010 року. Чергова, четверта конференція висвітила проблеми воєнної історії Сіверщини та Слобожанщини від сивої давнини до її сучасного періоду.

До конференції був виданий науковий збірник «Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини», що містить матеріали конференції. Науковий збірник було вручено всім учасникам до початку конференції.

Результати роботи конференції матимуть велике значення для подальшого розвитку воєнно-історичних досліджень, зокрема щодо воєнної історії регіонів Сіверщини і Слобожанщини.

Для учасників конференції було організовано змістовну і цікаву екскурсію до музею військових вузів Харкова.

Наступну, 5-ту Всеукраїнську наукову воєнно-історичну конференцію за темою «Воєнна історія Запорожжя та Донщини» організатори мають намір провести у Дніпропетровську 25 травня 2011 року на базі Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ВІЙСЬКО УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ДО І ПІСЛЯ СТАНЦІЇ КРУТИ

Сергій ЛІТВИН,
доктор історичних наук, професор,
 головний редактор журналу
«Воєнна історія», полковник

Литвин Сергій. Військо Української Центральної Ради: до і після станції Крути.

У статті висвітлюється діяльність Української Центральної Ради в області військового будівництва в період першої більшовицько-української війни кінця 1917 – початку 1918 рр.

Ключові слова: Українська центральна Рада. Генеральне військове секретарство, більшовицько-українська війна, українська армія, Симон Петлюра.

Литвин Сергей. Войско Украинской Центральной Рады: до и после станции Круты.

В статье освещена деятельность Украинской Центральной Рады в сфере военного строительства в период первой большевитско-украинской войны конца 1917 – начала 1918 гг.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Генеральное военное секретарство, большевитско-украинская война, украинская армия, Симон Петлюра.

Lytvyn Serhij. Army of Ukrainian Central Advice : to and nisla the stations Kruty.

In the article activity of Ukrainian Central Advice is illuminated in area of military building in the period of the first Bolshevik-Ukrainian war of end 1917 – to beginning 1918

Keywords: Ukrainian central Advice. General military secretaryship, Bolshevik-Ukrainian war, Ukrainian army, Simon Petliura.

Численні міфи щодо війська Української Центральної Ради (УЦР), які залишаються стійкими і живучими до нинішніх днів та потребують спростувань і правдивого висвітлення, спонукали автора звернутися до цієї проблеми у контексті історичної події, найбільш оповитої стереотипами – бою під Крутами.

Деякі дослідники, у тому числі і серед сучасних, стверджують, начебто УЦР фактично не мала у своєму розпорядженні ніякої реальної військової сили. Такі висновки приховують масштабність більшовицької агресії на Україні, всенародний характер спротиву більшовикам, жорстокість та безглуздість братовбивчої українсько-більшовицької війни, зводять її до конфлікту з «купкою прибічників буржуазії». Разом з тим, у цьому чітко проглядається намагання применшити роль Центральної Ради у створенні армії та її організаторські здібності в керівництві цією найважливішою ланкою державного будівництва. Водночас, такі аргументи легко спростовуються, позаяк джерела та документи підтверджують протилежне.

Діяльність УЦР, у військовій сфері зокрема, відносно повно висвітлені у працях різних жанрів і напрямків, а саме: більшовицьких керівників: В. Антонова-Овсієнка, Є. Бощ, В. Затонського, Г. Лапчинського; радянських істориків: П. Гарчева, Ю. Гамрецького, М. Рубача, М. Супруненка, А. Ткачука; українських: В. Винниченка, П. Христюка, Г. Порохівського, В. Іваниса, В. Проходи; сучасних: Л. Гарчевої, В. Голубка, В. Задунайського, Л. Радченко, В. Солдатенка, Я. Тинченка та інших.

Відомості про військову діяльність УЦР містять тогочасні періодичні видання, зокрема, «Вісті з Української Центральної Ради», «Вістник Українського Генерального Секретаріату», «Вістник Генерального секретарства з військових справ», «Нова рада», «Нова громада», «Робітнича газета», «Київська мысль» тощо, а також різноманітні архівні джерела: протоколи засідань Генерального Секретаріату, накази по військо-

вому секретарству, звіти, доповіді, телеграми. Вони промовисто свідчать про кропітку працю Генерального військового секретарства із започаткування національних збройних формувань та організації відсічі більшовицькій агресії наприкінці 1917 року.

Керівник військового відомства Симон Петлюра розумів, що без військової сили держава не забезпечить собі існування, і, незважаючи на спротив, впродовж короткого – півторамісячного – відтинку листопада–грудня 1917 року докладав зусиль, щоб створити українську армію. Саме завдяки його заходам восени 1917 року українська армія постала як реальна військова сила.

Петлюра зробив рішучі і важливі кроки, щоб перебрати керівництво військами на фронті, домагався створення Українського фронту. Щоправда, тільки 4 грудня Генеральний Секретаріат оголосив про злиття Південно-Західного і Румунського фронтів в єдиний Український фронт під командуванням генерала Д. ІІєрбачова. І хоч єдиного фронту створити так і не вдалось, але справа ця набула широкого розgłosу.

Зусилля Генерального Секретаріату і С. Петлюри спрямовувалися на припинення свавільних дій фронтових більшовицьких Військово-Революційних Комітетів (ВРК), які заявили про ігнорування Центральної Ради і Генерального Секретаріату, підкорили своєму впливові Особливу, 7-му, 8-му і 11-ту армії. Найбільш збільшовиченими були 2-й Гвардійський (у 7-ї армії), 1-й Туркестанський (в Особливій армії) та 12-й (у 8-ї армії) армійські корпуси. У перших числах листопада ними було здійснено спробу більшовицького перевороту в Україні. Спираючись на збільшовичені частини, ці сили встановили владу в усіх важливих стратегічних пунктах прифронтової смуги у Проскурові, Жмеринці, Дубно, Сарнах, Новограді-Волинському, Волочиську, Коростені, Старокостянтинові, Кам'янці-Подільському.

Петлюра віддав наказ всім військовикам-українцям, де б вони не перебували, не виконувати розпоряджень Ради Народних Комісарів (РНК), а прибути в Україну у

розпорядження командування Українського фронту. Він вимагав, щоб війська Українського фронту підкорялись лише наказам, які виходять від Генерального військового секретарства. Заходами Генерального Секретаріату і С. Петлюри у розпорядження УЦР переходят надійні військові частини, зміцнюється керівництво українізованими військовими частинами, видається низка наказів про повну українізацію корпусів і дивізій, управлінь та установ.

Це був час найбільшого розмаху українізації армії. Була здійснена українізація штабів Київського і Одеського військових округів. На цей час припадає початок створення супутніх українських частин на фронті. Так, 4 листопада військовий секретаріат видав розпорядження про формування на базі українізованих частин 5-го армійського корпусу Південно-Західного фронту Першого Республіканського полку, що нараховував 5 тисяч вояків. Його командиром став полковник П. Болбочан, а комісаром – відомий соціаліст-самостійник О. Макаренко. Генеральне секретарство з військових справ намагалося вжити заходів для переведення українізованих частин, які перебували за межами України, на батьківщину.

Для забезпечення належного фахового рівня безпосереднього керівництва військами, 10 листопада було започатковано Український Генеральний Штаб. Начальником Генерального штабу став тодішній голова української військової громади у Двінську, генерал Б. Бобровський. Заступниками призначено підполковників О. Сливинського і Е. Кільчевського. У Генштабі організовано відділи: організаційний, загальний, артилерії, зв'язку, постачання, військових шкіл, воєнно-комісарський, інтенданцький та воєнно-

Симон Петлюра з групою військових

політичне управління. До складу Генштабу входили генерали Кондратович, Омелянович-Павленко, Дельвіг, старшини Акінтьєвський, Данченко, Козьма, Колос, Матяшевич, Пащенко, Пилькевич, Попомаревський-Свідерський, Селецький, Удовиченко та інші.

Усі ці кроки здійснюються на тлі загострення стосунків УЦР з російською більшовицькою РНК та загрози безпосереднього вторгнення більшовицьких частин в Україну. Особливої напруги досягло після рішення Генерального Секретаріату від 24 листопада про заборону пропуску через Україну на Дон російських військ для придущення Донської козацької республіки та про безперешкодний пропуск через Україну на Дон козацьких військ, юнкерів, георгіївських кавалерів, 2-ї школи прaporщиків [33].

У зверненні Раднаркому «До всього населення» від 25 листопада, написаному В. Леніним, Центральна Рада проголосувалася «буржуазною» і містився заклик «діяти з усією рішучістю проти ворогів народу» [13, 154–155]. Важливою ланкою більшовицького плану війни був намір підняти загальне повстання проти Центральної Ради, яке київські більшовики готували на 30 листопада. Вони відкрито створювали і озброю-

вали нові загони червоної гвардії, запро-сили допомоги фронтовими частинами, зокрема, 2-го гвардійського корпусу. С. Петлюра, вірно оцінивши ситуацію, запобіжними заходами випередив повстання. У ніч з 29 на 30 листопада ним близькуче була проведена акція повного роззброєння десятити-січного збільшовиченого вояцтва і арешту більшовицьких ватажків.

Найважливіша роль у планах розгрому УЦР більшовицька РНК відводила збільшо-виченим фронтовим частинам 7, 11 і Особливої армії Південно-Західного фрон-ту (1,6 млн. чол.) та 4, 6, 8, 9 армії Румунсь-кого фронту (1,5 млн. чол.), половина з яких на Південно-Західному, а на Румунському фронті – третина, – йшли за більшовиками. На території України розташувались: 7-а армія – Жмеринка, Вінниця, Проскурів; 11-а армія – Старокостянтинів, Новоград-Во-линський; Особлива армія – Рівне, Луцьк; 8-а армія – Могилів-Подільський. З 24-х армійських та 2-х кавалерійських корпусів лише в п'ятьох була проведена часткова, або повна українізація (6-му, 11-му, 32-му, 34-му, 41-му).

У військах більшовиками велася шале-на антиукраїнська агітація, спрямована на їх розклад і деморалізацію. Більшовики не шкодували ні грошей, ні людей для того, щоб проникнути в українські загони, які значною мірою складалися з надзвичайно наївних у політиці селян, і переконати остан-ніх або не брати участі в боях, або приєднатися до більшовиків.

На Південно-Західному фронті активні бойові дії розпочалися 24 листопада, коли комісар РВК Особливої армії Ю. Гузарсь-кий віddав наказ 1-му Туркестанському корпусу заарештувати корпусну українську військову раду і розпочати боротьбу з її військами у районі Здолбунова. 30 листо-пада частини 2-го гвардійського корпусу і загони Червоної гвардії з наказу РВК 7 армії зайняли Жмеринку [30].

За наказом Петлюри, частини 1-го Україн-ського корпусу генерала П. Скоропадського

перекрили залізничний шлях на Київ на лініях Жмеринка-Козятин, Шепетівка-Козя-тин, Христинівка-Вапнярка і приступили до роззброєння частин 2-го гвардійського корпусу. Лише більшовицькі авангардні частини на чолі з Є. Бош пробилися до Козятина, де також у результаті енергійних і рішучих дій українських військ швидко і без кровопролиття були роззброєні [16]. Таким чином, спроба використати 2-й гвар-дійський корпус проти Центральної Ради закінчилася невдачею.

За дорученням Петлюри, 3 грудня ге-нерал П. Скоропадський провів операцію з знешкодження ВРК Південно-Західного фронту у Бердичеві. ВРК було розпущене, а керівників заарештовано. Петлюра скеру-вав туди зукраїнізовані частини з фронту, зокрема, 10-у кавалерійську дивізію, 27-й запасний полк, 9-у кінну дивізію та частини 2-го Запорізького корпусу. За його доручен-ням полковником М. Капустянським і полковником Н. Ніконовим 5 грудня була проведена операція по взяттю Шепетівки, Бердичева, Житомира, Старокостянтинова і Проскурова. За підтримки вищого коман-дування фронту та за участю гайдамацьких віddілів Петлюрі також вдалося обезбройти анархічні революційні гарнізони у Конотопі, Жмеринці, Козятині. Війська Центральної Ради зайняли Здолбунів, Сарни, Коростень, внаслідок чого блокували частини Особливої армії.

У ніч з 3 на 4 грудня генерал Щербачов заарештував РВК Румунського фронту в Яссах і передав владу українським комітетам. Українськими військами були захоплені всі штаби Румунського фронту.

5 грудня командуючий Західним фрон-том Каменщиків наказав Берзіну взяти Бахмач. Через станцію Бахмач більшовики намагалися транспортувати на Дон потужні червоної гвардії з'єднання. В. Антонов-Овсієнко свідчить про сили, що з обох сто-рін діяли на цьому напрямку: «Ставка зо-середила дві дивізії в Гомелі та по одній в Калинковичах, Новозибкові і Брянську. На

цьому напрямку їм протистояло 1500 гайдамаків у Чернігові, стільки ж у Гродно, «курінь смерті» і 622 український полк в Бахмачі. Всього до 20 українських груп не більше 5 тис. чоловік» [2, 131].

Як бачимо, збільшовичені фронтові частини створювали небезпечне протистояння із заходу і на півночі. Однак, в історіографії, де стосовно цього домінують українські характеристики, не знаходимо адекватної оцінки цьому важливому фактору. Відповідь, вірогідно, полягає у тому, що дослідники не брали до уваги активності збільшовичених угрупувань на Південно-Західному фронті та на Бахмацькому напрямку, які не давали Петлюрі змоги перекинути жодної частини на харківський напрямок. Там більшовики в цей час сконцентровували великі сили регулярних військ та червоної гвардії для наступу з південного сходу. Генеральний Секретаріат не мав резервів для надання своїм частинам допомоги. Основні його сили зав'язли у виснажливій боротьбі на південному заході і півночі. У Харківській та Катеринославській губерніях було не більше 15 тисяч боєздатного українського війська. Українські частини не мали між собою належного зв'язку, не було единого штабу, жодного бронепотягу, обмаль артилерії.

Єдине, що зробив Петлюра – направив у Полтаву полковника Ревуцького з невеликим загоном, який з допомогою юнкерів Віленського училища зробив спробу роззброїти більшовиків. Однак Ревуцького заарештували. 10 грудня до Полтави прибула частина Богданівського полку під командуванням підосавула Юрія Ластовиченка, який зробив спробу зайняти приміщення Ради і встановити в місті єдиновладдя Центральної Ради в особі міської Думи. Проте ця спроба успіху не мала: Ю. Ластовиченка було підступно вбито більшовицьким терористом, а богданівці невдовзі були цілком деморалізовані. Їх відвели з Полтави. На Полтавщині панувала анархія, безладдя і погроми. У зв'язку з цим, 27 грудня солдатська секція Полтавської Ради прийняла

рішення «зібрати всі тверезі елементи і ліквідувати погром» [12]. У місті оголосили військовий стан.

Розпочавши, по суті, війну проти УНР для ліквідації суверенної самостійної держави, більшовики потребували «алібі». Для цього РНК 4 грудня звернувся з «Маніфестом до українського народу» за підписом В. Леніна і Л. Троцького, в якому всю вину за загострення ситуації переклали на Центральну Раду. Цей маніфест увійшов в історію як ультиматум РНК Центральній Раді. Не вдаючись до детального аналізу зазначеного документу, слід навести хоча б ультимативні вимоги, що мали місце в ньому:

1. Чи зобов'язується Рада відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту?
2. Чи зобов'язується Рада не пропускати без згоди верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, які направляються на Дон, на Урал, чи в інші місця?
3. Чи зобов'язується Рада співдіяти з революційними військами в борбі з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?
4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків і робітничої червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого її було забрано?

В разі неотримання задовільної відповіді на ці питання впродовж строку – сорока восьми годин, Рада Народних Комісарів буде вважати Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні» [13, 179].

Наведений документ здивив раз підтверджує грубий політичний тиск на уряд УНР, втручання в її внутрішні справи, а також протиправність звинувачень і ультимативних вимог Центральній Раді. Маніфест відкидав будь-які переговори і визнавав варіант виключно позитивної відповіді. Слід навести ту частину маніфесту, яка є квінтесенцією всього документа, що, власне, залишається чомусь поза увагою дослідників: «Рада змушує нас оголосити їй війну і це ми вчинемо без вагання, навіть якби та інституція мала бути формально визнана

такою, що безумовно репрезентує все населення незалежної буржуазної Української Республіки» [13, 179].

5 грудня, виступаючи з повідомленням про ультиматум РНК на 1-му Всеукраїнському з'їзді Рад, С. Петлюра розцінював його як порушення національних прав і незалежності українського народу, втручання у його внутрішні справи. Він повідомив, що оперативними базами російських більшовиків є міста Старокостянтинів, Гомель і Брянськ, куди вони вже з 24 листопада стягають війська для війни з Україною, називаючи це «ударом у спину Української Народній Республіці» і закликаючи «не пустити насильників на нашу землю» [21].

Водночас на Всеукраїнському з'їзді Рад, що проходив з 4 грудня у Києві за вказівкою Й. Сталіна, більшовики сподівалися на підтримку, обравши Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України, який замінить Центральну Раду. Однак, отримавши поразку на з'їзді (10 відсотків голосів), затвердовані його делегатами як зрадники національних інтересів, 7 грудня фракція більшовиків переїхала до Харкова. Там, об'єднавшись із делегатами з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів, вони проголосили себе 1-м Всеукраїнським з'їздом Рад, що теж не міг бути легітимним, оскільки представляв менше третини Рад України (із 300 всього 96).

Щоб забезпечити роботу з'їзду і взяти під захист 124 делегатів-більшовиків, В. Ленін дав вказівку Криленку якомога скоріше зосередити у Харкові надійні війська і в більшій кількості [20, 25]. Бойові операції проти України набирали розмаху. 8 грудня з Белгорода до Харкова вдерся зведений загін Сиверса, загін балтійських матросів Ховріна і Железнякова, загін петроградських червоногвардійців Зайцева та чорноморських матросів Мокроусова. 12–13 грудня у Харків прибули: зведений загін Червоної гвардії Петрограда (900 осіб) під командуванням Е. Трифонова, два зведених червономарійські загони і два загони солдат з

Москви з артилерією і кулеметами [4, 504]. У ті дні на Харків рухався суцільний потік ешелонів з військами і військовими вантажами. Це були, в основному, зведені добровільні загони, які нараховували від декількох сотень до тисячі чоловік. У їх складі – кулеметні команди, артилерійські батареї, а нерідко і бронепотяги. До 12 грудня більшовики зайняли всі залізничні магістралі, вузлові станції і міста південніше Харкова. Тривалі бої йшли за станцію Лозова, яку обороняв Сімферопольський полк ім. Дорошенка.

Війна тривала без її оголошення. В історичній літературі питання війни переважно зводилося до боїв за Київ, зокрема, бій під Крутами. Досліджуючи цю проблему, Л. Гарчева дійшла висновку, що за листопад–грудень 1917 року і січень 1918 року війська Центральної Ради мали близько 200 сутичок та боїв з частинами Раднаркому. Лише у грудні, за неповними даними, відбулося більше 80 боїв та збройних сутичок [8, 36]. Важко простежити цілісну картину воєнних дій, оскільки вони не були позиційні, а лише епізодичні, без визначеності лінії фронту, і відзначалися високою мобільністю і частою зміною характеру боїв.

Звісно, що така ситуація вимагала рішучих дій. Але український уряд не приймав адекватних рішень. Війна, що тривала, не сприймалася як війна між двома державами, а лише як сутичка політичних сил всередині однієї держави. Міждержавний характер війни усвідомлювалася лише частина українського політичного проводу, головним чином, військового, який першим на собі відчув усю її реальність. Найбільш здатним до рішучих дій виявився С. Петлюра. Він першим взявся до спроб координації загальних оперативних бойових дій. Передбачаючи, що справа йде до справді тривалої, кривавої і дуже запеклої війни, він поспішав організовувати військо, здатне протистояти ворогові.

Для підтвердження цього досить навести низку наказів та назвати ті заходи, які були здійснені з ініціативи та під керівництвом С. Петлюри. При погодженні з

Радою Вільного Козацтва Петлюра видав наказ про мобілізацію вільного козацтва по всій Україні [22].

Важливим заходом оборонного характеру став наказ Петлюри про нечинність наказів більшовицьких армійських ВРК на території УНР. Тут чи не вперше від імені високопоставленої офіційної особи вказувалося на тимчасовий статус перебування російських військ на території України, а отже, і перспективу їхнього цілковитого виведення, як чужоземних, за її межі [18].

Важливе значення для послаблення більшовицького впливу мало рішення про відпустку за місцем проживання вояків усіх запасних і тилових частин, що були призвані не з України. Згідно з наказом С. Петлюри за № 88 по Генеральному військовому секретарству від 10 грудня 1917 року, їм необхідно було «по скінченню одпуску являтися до своїх повітових військових начальників для призначення в великоросійські частини, котрі містяться поза межами Української Республіки. Всіх вояків Великоросів, що приїздять з одпuskiv і зкупчуються на вузлових станціях, надсилати назад у Великоросію» [25, 32]. Штаби фронтів дуже оперативно провели цю роботу. Українців же зводили в українські військові частини, які поповнювались українцями, що прибували з військових частин, дислокованих у Росії.

С. Петлюра віддав цілу низку наказів про розформування російських частин, причому, українців направляти для укомплектування українських частин, а вояків інших національностей – для формування національних частин, зокрема мусульманських [25, 33–36]. Цей захід дав кадри для створення доволі численних національних частин.

Штаб Гайдамацького коша

Згідно з іншим наказом було створено низку запасних українських полків, авіазагін, тилові установи, шпиталі. За безпосередньою участю Петлюри позитивно вирішилося клопотання полонених українських січових стрільців зорганізуватися в окрему військову частину, чим було дано початок бойовій формaciї – Куреню Січових Стрільців – під командуванням Євгена Коновалця.

Щодо загальної чисельності військ, в історіографії існує велика розбіжність думок. Так, посилаючись на дані розвідки, В. Антонов-Овсієнко писав про 100 тисяч українських частин, що захищали підступи до Києва з боку фронту [2, 131]. П. Гарчев наполягав, що «з кінця жовтня до середини грудня 1917 р. збройні сили Центральної Ради мали перевагу над більшовицькими формуваннями і придушували їх виступи у всіх регіонах України» [7, 89].

Л. Гарчева також оперує такими цифрами: 180 тис. в українізованих частинах на фронті, 150 тис. в тилових гарнізонах і 60 тис. у загонах вільного козацтва, тобто майже 400 тис. чоловік. «Лише така кількість, – стверджує вона, – могла вести війну з військами Раднаркому і Червоною гвардією та російськими частинами фронту» [8, 40].

В. Голубко у монографії «Армія УНР. 1917–1918» доводить, що «повністю укомп-

лектовані частини, які являли собою більш менш бойові одиниці, становили близько 440 тисяч військовиків, з них близько 240 тисяч дислокувалися на території України. Саме вони претендували на те, щоб стати основою Армії УНР і їх намагалася використати Центральна Рада для відсічі більшовицької агресії» [9, 149].

Однак слід визнати, що в українізованих і національних частинах справді не вистачало командних кадрів. Офіцери і генерали російської армії, навіть етнічні українці, не поспішали переходити до українських частин. Проте частина генералів і старшин, побачивши у Центральній Раді єдину силу, здатну протистояти більшовизму і анархії, не вагаючись, перейшла на службу до української армії. Серед них – командуючі: Південно-Західним фронтом – генерал Володченко, Румунським фронтом – генерал Щербачов, Одеським військовим округом – генерал Єльчанинов, Чорноморським флотом – адмірал Немітц. Багато з них були свідомими українськими патріотами-державниками до кінця свого життя.

Однак, розглядаючи цю проблему, не можна не визнати, що і з боку соціалістичного керівництва Центральної Ради, і Генерального Секретаріату мало місце підозріле ставлення до військових кадрів, переважали ідеологічні міркування, що негативно позначилося на формуванні українських військових структур. Майже до всіх генералів, які були готові взяти участь у військовому будівництві, Центральна Рада ставилася як до потенційних контрреволюціонерів, чим, до певної міри, відштовхувала від себе і до того нечисленний український офіцерський корпус, такий необхідний для військового будівництва. Відтак, величезний потенціал досвідчених кадрових військовиків не був використаний у будівництві армії УНР, що стало серйозною прогалиною військової політики тогочасного українського уряду і в недалекій перспективі спричинилося до фатальних наслідків. Проблема, імовірно,

зводилася до того, що програмні положення соціалістичних партій продовжували наполягати на недоцільноті існування у майбутньому регулярних збройних сил.

Рішучу протидію викликала спроба командуючого Київським військовим округом, підполковника Павленка (за активної підтримки Петлюри) об'єднати у струнку організаційну структуру всі поодинокі українські військові частини, що перебували у Києві. Виконуючи це доручення, Павленко організував Першу Сердюцьку дивізію під командуванням полковника Капкана. 7 грудня 1917 року Петлюра віддав наказ про її формування. До складу дивізії увійшли полки імені гетьмана Полуботка, імені Богдана Хмельницького, імені Дорошенка, імені Богуна. При дивізії було сформовано гарматну бригаду імені Грушевського, кінний полк та саперну сотню. Пізніше розпочалось формування Другої Сердюцької дивізії під командуванням генерала Грекова, однак встигли лише підібрати кадри для одного пішого полку. 9-ту кінну дивізію було перейменовано у Третю Сердюцьку кінну. У ній були українізовані та перейменовані на Сердюцькі 9-й Київський гусарський та 9-й Бузький уланський полки. Дивізією командував генерал О. Ревішин. Однак діяльність «сердюків» викликала роздратування В. Винниченка, і вони невдовзі були розформовані.

Навіть тоді, коли більшовики зайняли Харків, всі залізничні магістралі, вузлові станції і південніші міста, коли тривалі бої йшли за станцію Лозова, яку обороняв Сімферопольський полк ім. Дорошенка, Генеральний Секретаріат і далі не вірив у реальність війни між УНР і Радянською Росією. С. Петлюра доводив, що необхідно взяти Харків, як «оплот більшовизму в Україні» [24, 63]. В. Андрієвський пізніше згадував, що «коли б вжити енергійних заходів, то за кілька днів Харків був би в руках українських і козачих (які проходили через Україну на Дон – С. Л.) військ, а за тиждень-два, був би кінець українсько-мос-

ковській війні. Але Центральна Рада боялась контрреволюційного козацтва, хоча особливо серед кубанців була тоді велика українська свідомість і симпатії до Центральної Ради» [1, 71].

Коли повним ходом і на всіх напрямках уже тривала війна російсько-більшовицьких військ проти військ Центральної Ради, намагання Петлюри створити армію не знаходили підтримки українських соціалістичних керманичів і, насамперед, В. Винниченка, що викликало гострий конфлікт між ним і Петлюрою. Винниченко, який мав сподівання на успіх мирних переговорів з РНК, звинувачував Петлюру у негнучкій політиці Генерального секретарства у справах військових та в ескалації напруги у відносинах з Раднаркомом. Петлюра ж вважав за потрібне негайно готовувати українські війська до збройної відсічі більшовикам і неодноразово наголошував на цьому у своїх виступах на засіданнях Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Але ці намагання суперечили політичним настановам ук-

райнських соціалістичних лідерів, які продовжували вбачати у них загрозу для революції. Повний політичного розчарування, 18 грудня С. Петлюра покидає урядовий пост, твердо вірючи в необхідність національних регулярних збройних сил.

М. Порш, призначений на місце Петлюри, виявився просто нездатним виконувати свої функції, не орієнтувався у ситуації, втратив усі важелі координованого управління військами. Українські війська змушені були боротися з більшовиками автономно, без підтримки і керування з центру. Без централізованого керівництва залишилися і українізовані частини фронту в їх протистоянні з більшовичним військам.

Пацифістська і більшовицька пропаганда, обіцяючи, окрім незалежності країни, ще й соціальний рай на землі, морально розкладала українізовані частини, які великими зусиллями були привернуті на бік Центральної Ради впродовж 1917 року.

Незважаючи на загрозу більшовицької окупації України, 3 січня 1918 року Цент-

Вояки Гайдамацького коша

ральна Рада прийняла «Закон про утворення українського народного війська», відповідно до якого існуюче військо повинно демобілізовуватися, а регулярна армія скавувалася цілком. Цей закон і заходи, ним передбачені, за умов триваючої війни з більшовицькою Росією були руйнівними для української армії. Невіправданим видається і рішення про повну демобілізацію армії, проголошене в наказі Порша від 4 січня 1918 року. Воно остаточно дезорієнтувало і деморалізовувало українізовані частини.

Тим часом, російські більшовицькі війська, прикриваючись харківським «українським» урядом та лаштунками переговорів, продовжували окуповувати українську землю. 27 грудня вони захопили Катеринослав, 29-го – Маріуполь, 22–26-го – Гродно і Сновськ.

Тільки 4 січня 1918 року від імені міріонеткового Народного Секретаріату більшовики офіційно оголосили Центральній Раді війну. РНК використав цю ширму для прикриття своєї агресії проти України, яку насправді російські більшовики вели вже другий місяць. Щодо кількісного складу більшовицьких військ дані різних джерел – різні. Так, О. Удовиченко пише, що вони налічували близько 30 тисяч добре озброєних солдатів колишньої царської гвардії, матросів і російських червоногвардійців. Близько 40 відсотків їх особового складу становив інтернаціональний елемент: китайці, латвійці, мадяри та інші [29, 17]. За підрахунками Я. Тинченка у діючих загонах Антонова-Овсієнка було понад 9000 осіб, із них етнічних українців – усього 1150 (12,5 %) [28, 148].

Українське командування, незважаючи на більшовицький наступ, поспішними темпами виконувало прийнятій Центральною Радою два тижні напередодні закон про демобілізацію армії, розформовувало зукраїнізовані кадрові частини.

Про бойові дії у січні є обмаль даних, але їх вони свідчать про спротив українських

військ більшовицькому наступові, спростовують поширену думку про відсутність у Центральної Ради війська і неможливість української влади протистояти цьому наступові.

Отже, 5 січня Антонов-Овсієнко видав директиву про загальний наступ (згідно з його планом) на основний напрям Гомель-Бахмат-Гребінка, щоб відрізати Київ зі сходу. Водночас із заходу планувався наступ військ від Шепетівки, Житомира і Жмеринки.

6 січня більшовицькі війська захопили Полтаву. Українське командування 12 січня направило під Полтаву Гайдамацький кіш Слобідської України з наказом визволити місто від більшовицьких військ і зайняти оборону на південний схід від нього. Там Кіш отримав перше бойове хрещення. Гайдамаки чисельністю в 150 вояків під командуванням отамана Волоха чинили спротив більшовикам під станцією Решетилівка, у боях за Миргород та Ромадан. 13 січня вони вели бій з чисельно переважаючими силами противника за станцію Гребінка, де наступало близько тисячі російських вояків 30-го запасного полку та червоногвардійців Харкова і Донецька. Наскільки був напруженим бій, можна судити з доповіді командувача більшовицькими військами під Гребінкою Беленковича В. Антонову-Овсієнкові: «Біля Гребінки йде великий бій. Станція в наших руках. Шліть підкріплення, не менше 1000, і батарею. Хорошо б регулярну чи петроградців із Олександрівська» [2, 145]. Перевага у силі ворога змусила гайдамаків відступити, пошкодивши при відступі залізницю, чим на кілька днів затримали наступ більшовиків на цьому напрямку.

Після бою під Гребінкою на станції Кононівка, що в 30 км від Яготина, була проведена структурна реорганізація Коша. Кіш складався з двох куренів та кінної отаманської сотні. Курінь Червоних гайдамаків під командуванням Волоха нараховував 250 вояків. Кінна отаманська сотня хорунжого Ляховича – 70 вояків. Юнаки 2-ї військової школи склали Курінь Чорних

гайдамаків чисельністю у 150 багнетів. Сюди ж прибула з Києва 1-а сотня Січових Стрільців на чолі з сотником Р. Сушком (180 стрільців) та 1-й Гайдамацький гарматний дивізіон під командуванням сотника К. Смовського, організований у Дарниці на базі двох гарматних дивізіонів, що оголосили нейтралітет. «Трофеями» дивізіону стали 8 легких та 4 важкі гармати [26, 141–144].

Друга група російських військ під командуванням Р. Берзіна 4 січня зайняла Бахмач, але українські частини змусили противника відступити до Сновська і тільки 12 січня частини Берзіна знову вийшли на підступи до Бахмача.

Група більшовицьких військ під командуванням Знаменського і Кудинського 13–14 січня зайняли Суми, Хутір Михайлівський та Конотоп, а також скерували головний удар на Бахмач.

Оборона Бахмача є однією з героїчних і маловідомих сторінок війни. Українці втратили близько 170 вояків, з них понад 50 – вбитими. Не меншими, а то і більшими, були втрати більшовиків, тому не випадково, що в радянській історіографії замовчується ці події. Українські війська змушені були залишити Бахмач, відступити до станції Крути. Цей бій змусив більшовицькі війська затриматись на два дні для переподготовки і підкріплення.

Перепочинком скористалося і українське командування, направивши під Крути підкріплення українським підрозділам: 1-шу сотню Студентського куреня, який нарахував всього 120 осіб і був створений для охорони порядку та спокою у Києві, а також 1-шу військову юнацьку школу у складі чотирьох сотень по 60 осіб.

Командування розуміло загрозливість ситуації, тому прийняло рішення перекинути у район Крут також частину Гайдамацького коша Слобідської України. Однак тільки у день бою під Крутами – 16 січня – Петлюра із штабом Гайдамацького коша прибув на станцію Бобрик. Туди ж перемістився курінь Червоних гайдамаків Волоха

з кінною сотнею (разом понад 300 вояків) та Гарматний дивізіон. Проте ще вранці того ж дня більшовики перейшли у наступ на Крути.

В українській закордонній історіографії бій під Крутами не обділений увагою. Сподіхи про Крути учасники подій писали по свіжій пам'яті. У збірниках «За державність» першоджерельний матеріал про крутянські події подає учасник бою, сотник А. Гончаренко [10].

Детальний аналіз подій під Крутами та їх значення у визвольній боротьбі подано також у статтях «Українські Тернопілі» В. Прокоповича та «Крути» М. Ковалського, надрукованих у «Тризубі». У 1933 році львівський «Студентський шлях» подав складену А. Фігалем бібліографію джерел Крутянського бою, що нараховувала 90 позицій.

Д. Дорошенко одним з перших запустив у обіг міф про те, що в бою під Крутами Центральну Раду від військ Раднаркому захищали лише кілька сот київських студентів і гімназистів. Допускається хибних суджень також і О. Терлецький, коли пише: «Тільки Студентський Курінь у числі 300 людей боровся далі... За винятком кількох осіб, цілий Студентський Курінь після лицарської оборони знищено. Студенти полягли лицарською смертю на полі битви» [27, 41].

Я. Тинченко доводить, що насправді загинуло «блізько 40 студентів, 15 юнкерів, та приблизно стільки же вояків «Куреня смерті» [28, 127].

Разом з тим, у згадуваних працях стосовно бою за Крути нагромаджено багато байок і неточностей. Учасники подій часто додавали від себе нові факти, що не завжди відповідали дійсності.

Навколо бою під Крутами сплелися у тугий вузол правда і вигадки, міфи і навмисні перекручування, нерідко гіпертрофовані оцінки, кон'юктурні політичні маніпулювання. Донині існує різнобій у визначенні кількості учасників бою, його тривалості, перебігу подій, чисельності жертв.

І попри все, бій під Крутами є надзвичайно важливим із точки зору моральної і, головним чином, національної вартості як ознака героїзму, як приклад самопосвята і сили жертовного духа української молоді.

Згідно із сучасними дослідженнями загальна кількість вояків у зведеному формуванні захисників станції Крут становила 1065 козаків і старшин. Встановлено і повний перелік військових формувань, що брали участь в бою з українського боку, а саме: Перша українська військова юнацька школа імені гетьмана Богдана Хмельницького, перша сотня Студентського куреня Січових Стрільців, курінь порятунку України, вільні козаки села Хороше Озеро, вільні козаки села Кагарлик, загін сотника Твардовського, українська міліція села Пліски, бронепотяг-платформа Лощенка, бронепотяг Яйцева, бронепотяг полковника Алмазіва, бронепотяг підполковника Самійленка.

За приблизними підрахунками, (точно підрахувати неможливо), кількість вбитих захисників Крут із всіх підрозділів, що брали участь в бою, складає 97 вояків, а не «триста студентів», що почині перекочував з одного джерела до іншого. Під Крутами була всього одна сотня Студентського куреня чисельністю близько 120 осіб, тож звідки «триста»?

Не відповідає історичній правді і твердження тих авторів, що піддають остракізмові українських старшин, які нібито залишили молодь без проводу. А. Гончаренко (той, що був командиром юнаків, вивів їх з-під Крут і звітував на станції Бровари С. Петлюрі), свідчить: під Крутами загинуло 10 старшин, які «віддано керували боем та чесно разом з молодими вояками вміли вмирати» [10, 263].

Радянські архівні документи також спростовують лише «студентську версію» учасників бою під Крутами: на дільниці Бахмач-Крути війська Муравйова «цілий день вели бій з регулярними українськими частинами» [11, 278]. Втрати ж більшовицьких військ були значними. Більшість

джерел подають чисельність більшовицьких військ у 3000, а втрати – 1500 осіб. Через те радянська історіографія і замовчувала «незручні» для неї події під Крутами.

Цілком недопустимо є сентенція про те, що під Крутами були розгромлені війська Центральної Ради. Насправді ж оборонці завдали агресорам нищівного удару. Наказ командування було виконано, наступ ворога зупинено. Українські частини організовано відступили з-під Крут на станцію Бобрик, де зранку 17 січня з'єдналися з частинами С. Петлюри і ще дві доби утримували дільницю «роз'їзд Заворичі – станція Бобрик». Авангард більшовиків, зустрівши несподівано для себе опір гайдамаків, відступив назад.

У той же час з Києва надходили відомості про те, що більшовицьке повстання набирало широкого розмаху, загрожувало Києву і Центральній Раді. На нараді старшин Гайдамацького коша та всіх керівників військових підрозділів 17 січня прийнято рішення: організовано відбути до Києва, залишивши для прикриття на чернігівському напрямку лише сотню січових стрільців Р. Сушка; енергійно і швидко зліквідувати повстання, а після того зустріти більшовицьку армію на Дніпрі.

19 січня, виводячи з ладу залізницю та підтримуючи мости, що зупинило просування радянських військ та червоногвардійців, українські частини відступили у напрямку Києва. Підтвердженням цього факту є телеграма від 19 січня 1918 року, яку штаб Р. Берзіна направив у Ставку, П. Єгорову і Г. Кудинському: «В ніч на 19 січня із Заворичів в Бровари втекли 8 ешелонів українських офіцерів, юнкерів, підривників з артилерією на чолі з Симоном Петлюрою» [11, 278].

Якраз саме наявність 8 ешелонів військ з артилерією, навіть після багатоденних боїв, спростовує легенду про участь у бою під Крутами лише 300 юнкерів і студентів, про відсутність в українській армії боєздатних частин. А поспішне відbutтя Гайдамацького

коша Петлюри, яке більшовики розцінили як втечу, було викликане необхідністю придушення більшовицького повстання на «Арсеналі».

Просуваючись до Києва, у Броварах зведений загін куреня червоних гайдамаків та Січових стрільців роззброїв та розігнав загітаний більшовиками полк імені Северина Наливайка, який, заарештувавши офіцерів, виступив проти Центральної Ради. Було забрано 2500 рушниць, 75 кулеметів та 8 гармат [15, 55]. Офіцери-наливайківці зібрали з добровольців зведений загін чисельністю 60 осіб на чолі з підсочалом О. Шпилинським і приєдналися до коша Петлюри.

У ці ж дні на полтавському напрямку станцію Кононівку обороняли підрозділи куреня Чорних гайдамаків (150 вояків) та чота Січових Стрільців (40 стрільців, а решта сотні Р. Сушки відбула до Києва). Цей загін – чисельністю менше 200 осіб – 17 січня витримав нерівний бій з більшовиками чисельністю в 1100 осіб. Лише надвечір відступили, укріпилися в Яготині та підірвали залізничний міст через річку Супій, створивши значну перешкоду більшовикам на шляху до Києва. 18 січня, за свідченням Антонова-Овсієнка, більшовикам вдалося захопити Яготин і полагодити міст через Супій, але вони наштовхнулись на нову перешкоду – підірваний міст і вогневий опір гайдамаків на ріцці Трубіж. У ніч на 19 січня за наказом С. Петлюри українські частини відступили до Дарниці для з'єднання з головними силами, а Єгорову та Муравйову довелося перебути на Трубежі аж дві доби, що зірвало їхні плани наступу на Київ.

Таким чином, оборонні бої українських військ на чернігівському та полтавському напрямках упродовж двох тижнів промовисто заперечують усталені стереотипи про відсутність боездатних частин і начебто єдиний бій під Крутами.

У подальшому українському війську довелося ліквідовувати більшовицьке пов-

стання у Києві, епіцентром якого був завод «Арсенал», та боронити столицю від більшовицьких військ.

Повстання на «Арсеналі», організоване за командою з Харкова та за значної фінансової підтримки з боку російського Раднаркому, розпочалося 15 січня. Метою повстання було захоплення міста до підходу російських військ, або хоча б перетягування українського війська з фронту, щоб полегшити наступ російських військ на Київ. Услід за «Арсеналом» виступили більшовицькі загони на Подолі, Шулявці, Деміївці, згодом – у Головних залізничних майстернях. Безперервні бої відбувалися в усіх осередках повстання з перемінним успіхом, створюючи не раз загрозливі ситуації для обох сторін, що несли великі втрати.

Найбільш суперечливими є оцінки чисельності сил ворогуючих сторін. А. Іванов називає цифру повстанців понад 2 тис. осіб [14, 17]. З цим можна погодитися, якщо враховувати окремі збільшовичені відділи українських Шевченківського, Богданівського та імені П. Сагайдачного полків, що дотримувались часткового чи повного нейтралітету, підтримуючи, поміж тим, повстанців. Загальна кількість повсталих арсенальців становила 600–700 осіб, на Подолі – 250, на Шулявці – 350, на Деміївці – 200 осіб [28, 234].

Українська залога Києва за підрахунками В. Антонова-Овсієнка сягала 20 тис. бійців [2, 150]. Проте чисельність військ Київського гарнізону (навіть за приблизними підрахунками Я. Тинченка) нараховувала лише 9000 осіб. Її складали 2-й Сердюцький полк імені П. Полуботка (1200 багнетів), 1-й курінь 4-го Сердюцького полку імені І. Богдана (500 багнетів), полк імені Т. Шевченка (1000 багнетів), полк імені М. Грушевського (800 багнетів), підрозділ 4-го запасного полку імені П. Сагайдачного (400–500 багнетів), курінь моряків Чорноморського флоту (150 багнетів), курінь Січових Стрільців (500 багнетів), понтонний курінь (800 багнетів), полк імені С. Наливайка (1400 баг-

нетів), дві військові школи (600 багнетів), Студентський курінь (120 багнетів), кінний полк «Вільної України» (300 шабель), артилерія (12 гармат) [28, 138].

Правдоподібно, ця цифра враховує всі наявні на той час війська, що були в стані демобілізації. Я. Тинченко підрахував, що війська, які боронили Центральну Раду у Києві, на 29 січня становили 1940 багнетів та 3 броньовики. В їх числі: Богданівський полк – 300, Полуботківський полк – 200, Богунський полк – 95, курінь Січових Стрільців – 340, Гордієнківський полк – 400, Вільне козацтво – 550–600, громадські відділи – 77–87 багнетів [28, 238].

О. Удовиченко вважає, що «частини Армії УНР у Києві, які брали активну участь в обороні, налічували всього 5000 осіб» [29, 27].

Проте розпороження сил по всьому Києву в оточенні інших формувань, відсутність єдиного керівництва за наявності багатьох штабів, безпорадність вищого керівництва скоординувати дії українських військ створило загрозливу ситуацію. Військами, кожен на свій розсуд, керували різні воєначальники: з Військового міністерства (Немоловський у кабінеті В. Голубовича, а з 25 січня – О. Жуківський), з Генерально-го штабу (генерал Кирей), командування протибільшовицького фронту (полковник Ю. Капкан, а з 17 січня – полковник Глібовський), зі Штабу Київського округу (сотник Шинкар), з Генерального Секретаріату (М. Порш), Штабу Вільного козацтва (отаман Ковенко).

Відсутність узгодженості між всіма ними вела до дублювання команд і наказів, внесення сум'яття. Усе нагадувало анархію. Незважаючи на велику кількість командувачів, в українських військах не велася розвідка, підрозділи не мали між собою належного зв'язку, не знали, що діється поруч. Ні Поршу, ні Капкану, ні Шинкарі про більшовиків не було відомо нічого: ні їхніх дій, ні планів, ні чисельності. Не уявляли вони навіть справжнього стану своїх військ.

Ситуацію змогло переломити лише прибуття до Києва військ на чолі з Петлюрою. Зранку 21 січня розпочався штурм. Він здійснювався трьома колонами: з боку Микільської, Олександровської та Московської вулиць. Лише під кінець дня гайдамаки і богданівці вдерлися в «Арсенал» та до 3-ї години ночі очистили всю територію, вишукуючи і роззброюючи повстанців, що ховались по цехах та підвалах.

Упродовж дня 22 січня українські частини з боями очистили від повсталих центральну частину міста, головні залізничні майстерні. Повстання було зліквідоване.

Але того ж дня 22 січня більшовицькі війська Муравйова ввійшли у Дарницю і розпочали артилерійський обстріл міста. За підрахунками, у більшовиків нарахувалося 7 тис. солдат і червоногвардійців, 25 гармат, 3 броньовики і 2 бронепотяги.

Українські війська були знекровлені та знеможені, а тому вчинити супротивникові серйозний опір не могли. За час боротьби з повстанцями, підкреслює Я. Тинченко, українці втратили третину своїх сил і на 22 січня нарахували всього 1950 вояків, 1 броньовик та 15 гармат [28, 297]. Спішним порядком війська переорганізовувалися для оборони міста. Артилерія більшовиків вела варварський обстріл міста: будинків, установ, церков, поспішаючи взяти місто, що було викликано намірами унеможливити підписання делегацією УНР договору у Бресті. Українські ж війська мали завдання: поки не буде підписаний мирний договір з центральними державами, столиця має залишатися у їхніх руках. Несучи великі втрати, українці намагалися будь-якою ціною втримати Київ. Вночі на 26 січня під охороною Січових Стрільців у напрямку Житомира відбула Центральна Рада. Відводилася також артилерія.

Муравйов тричі рапортував про взяття Києва, що не відповідало дійсності. У телеграмі до Раднаркому він повідомляв, що «ранком 26 лютого Київ остаточно звільнено» [4, 55–56].

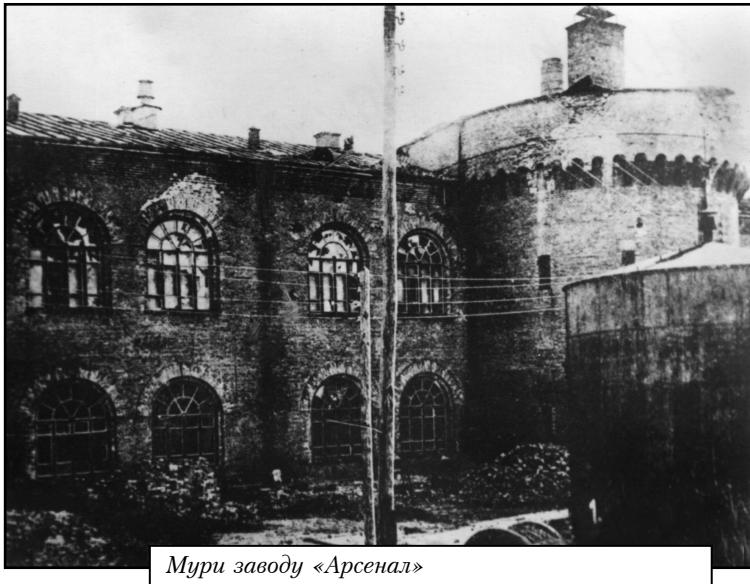
Насправді впродовж дня 26 січня бої за місто тривали. Останніми вдовівством 27 січня покинули місто рештки Полуботківського полку, які до останку тримали свої казарми біля Політехнічного інституту і відступили до Василькова.

Більшовицькі війська, заволодівши Києвом, вчинили злочинне нищення населення міста. Про страшні жертви мирного населення Києва йдеться у багатьох історичних працях, зокрема, М. Ковалевський згадував: «Обсеруючи цей большевицький терор зблизька, можна було прийти до переконання, що ці банди російських большевиків, які прийшли з півночі на Україну, мали якусь звірячу ненависть до українців і до самого Києва як такого. Вони масово розстрілювали і катували власне українців, а не росіян чи жидів, хоч і затримували чимало російських старшин. Вони плюндрували місто так, як може плюндрувати і грабувати дикий завойник, якому пощастило захопити чуже місто» [17, 447]. Це був масовий терор, у ході якого загинуло до 5 тисяч осіб.

Контроверсійним залишається питання про стан українського війська після відступу з Києва. Поширене у радянській історіографії твердження, що війська Центральної Ради були повністю розбиті і армія перестала існувати, є неправдою.

Історіографічні джерела переконливо доводять, що Центральній Раді і всім регулярним військовим українським підрозділам вдалося відійти із столиці організовано і при повному озброєнні. Всі українські частини зосередилися у селі Ігнатівці (тепер місто Ірпінь).

27 січня було проведено реорганізацію військ. Усі частини і підрозділи зведено в

Мури заводу «Арсенал»

Окрему Запорізьку бригаду під командуванням полковника К. Прісовського. Загін складався з трьох куренів, які очолили П. Болбочан, О. Загродський і В. Петрів. Самостійними одиницями залишилися Курінь Січових Стрільців Є. Коновальця та Гайдамацький кіш на чолі з С. Петлюрою.

На боці Центральної Ради продовжували боротися багато українізованих з'єднань, про що свідчать документи фонду військового міністерства Центральної Ради. У числі цих з'єднань: 8-й армійський корпус (4-а і 15-та піхотні дивізії), 10-й армійський корпус (9-а і 13-та піхотні та 9-та кавалерійська дивізії), 25 армійський корпус (11-та піхотна і 1-а українська дивізії та 10-й мортирний дивізіон), 31 армійський корпус (83-я і 13-та піхотні дивізії) і так званий «Об'єднаний корпус» (3-я і 12-та піхотні та 12-та кавалерійська дивізії і 12-й мортирний дивізіон). За штатним розкладом у них нараховувалось 48 піхотних і 7 кавалерійських полків та 3 мортирних дивізіони. Всі вони, за підрахунками Л. Гарчевої, мали неповний склад, але в них продовжувало службу не менше 40 тис. солдат і офіцерів. Крім того, із добровольців були створені окремі гайдамацькі курені і полки чисельністю до 20 тис. осіб [31].

Ці військові частини впродовж січня протистояли з більшовиченим частинам 1-го Туркестанського, 2-го Гвардійського та 12-го армійського корпусів, утримуючи залізничні лінії Бердичів – Фастів – Біла Церква та вели бої в районі Вінниці, Кам'янця-Подільського, Рівного. До кінця трималися частини 1-го Українського корпусу, стримуючи натиск чисельно переважаючих більшовицьких військ на найбільш загрозливому для Києва напрямку, і тільки після відступу з Києва українських військ, частини корпусу також відступили до Житомира і продовжували службу у складі української армії.

Надвечір 28 січня Запорізька бригада прибула до Житомира. 29 січня почало функціонувати Військове міністерство на чолі з О. Жуковським. Начальником Генерального штабу замість отамана Бобровського став отаман О. Осецький (наказ від 29 січня 1918 р. (Ч. 2)). Йому доручалось наново сформувати відділи: оперативний, мобілізаційний, демобілізаційний, інспекторський та пересування військ.

Отримавши інформацію, що Центральна Рада з невеликим загоном відступила до Житомира, Муравйов наказав більшовицькому загонові В. Кіквідзе, що ще 19 січня зайняв Бердичів, ліквідувати її. 4 лютого Кіквідзе, підтягнувши свої частини з Рівного і зосередивши в Бердичеві загін чисельністю 1300 багнетів, 200 шабель і 6 гармат, повів наступ на Житомир. Назустріч виступила Запорізька бригада Прісовського. «Після важкого бою, – пише В. Петрів, – втративши більше 100 чоловік вбитими і раненими, українські війська відступили до Житомира, а більшовики до Бердичева. Кожний вважав себе переможеним, тому Кіквідзе кинувся копати траншеї під Бердичевом, а Прісовський укріплювати Житомир» [23, 179].

Центральну Раду необхідно було розташувати у більш безпечному місці. Вирішили переміститись через Коростень до Сарн. Для цього 31 січня Гайдамацький курінь Петлюри і курінь Січових Стрільців зайняв Коростень. Основні сили та штаб

Запорізького корпусу залишилися в Житомирі, концентруючи сили для наступу на Бердичів. Гайдамацький курінь Петлюри залишився для охорони Коростеня, Овруча та Звягеля, а Січові Стрільці разом з Центральною Радою перемістились до Сарн.

6 лютого українські війська закріпились на лінії Житомир – Коростень – Олевськ. Підрозділи 2-ї бригади 1-ї Української дивізії зайняли Рівне, що свідчило про остаточне закріплення військ Центральної Ради на території Волині та Полісся. Крім Волині, українські частини контролювали деякі райони Поділля, зокрема, околиці Кам'янця-Подільського. Тут було сформовано 2-й Подільський корпус у складі піхотної, стрілецької і кінної дивізії.

На великій території від Сарн і до Кам'янця-Подільського збройну боротьбу проти більшовиків продовжувало не менше 80 тисяч українізованих і гайдамацьких частин та 20 тисяч вільних козаків. Перебуваючи, по суті, в оточенні сотень тисяч здеморалізованої російської армії і більшовицьких загонів, вони змогли об'єднатися, встановити між собою зв'язок. Завдяки проведений реорганізації, українські частини стали боєздатнішими і готовими до контрнаступу проти більшовиків. Головним районом зосередження українських сил були околиці Житомира, Коростеня, Сарн і Новоград-Волинського. Наступ планувався здійснити силами Запорізького загону під командуванням К. Прісовського і Гайдамацького коша Слобідської України Петлюри.

Контраверсійною проблемою є також те, чи наступ українських військ був самостійним, а чи відбувався спільно з німецькими військами. Як відомо, на підставі Берестейського договору УНР з країнами Центрального блоку, підписаного у ніч на 27 січня, а також угоди між УНР і Німеччиною від 31 січня 1918 року, німецький уряд надавав збройну допомогу Україні для звільнення її від більшовицької окупації.

За умов окупації майже всієї території України російськими військами уряд УНР змушений був погодитися на пропозиції

німців, розуміючи, що це набере форми окупації української території німецько-австрійськими військами. Проте офіційно, на урядовому рівні, у документах ішлося лише про союзницьку допомогу на підставі умов договору. Однак вибору у той час не було.

Розуміючи, що такий розвиток подій не знайде схвалення серед широких кіл української громадськості, Центральна Рада, проте, важливішим вважала звільнення України від більшовицького терору.

Щоб нейтралізувати негативне ставлення громадськості до використання чужої військової сили, українське командування вирішило за всяку ціну перейти у наступ власними силами. Про наступ ішлося у телеграмі Сталіна Скрипнику від 7 лютого: «Наступ ведуть виключно гайдамаки, організовані Петлюрою» [6]. В літературі і джерелах також ідеться про збройну боротьбу лише між українськими і більшовицькими з'єднаннями. В. Кучабський занотував: «Ініціатива перейшла до українських частин, що йшли в авангарді і з боями очищали рідну землю від московсько-більшовицьких окупантів. Німецькі частини в безпосередніх бойових діях участі не брали, а просувалися слідом. Їхнім завданням було «розставляти свої залоги для припинення внутрішнього безладдя» [19, 90].

Українські частини 8 лютого зайняли Рівне, 11 лютого – Житомир. Ці перемоги кінцево закріпили перелом у бойових операціях на користь українських військ.

12 лютого розпочався наступ на Бердичів з боку Житомира і з боку Шепетівки. Бій тривав два дні. У бою під Бердичевом відзначилися Гайдамацький курінь Петлюри та Запорізький загін генерала Прісовського. У наказі по військовому міністерству від 14 лютого (Ч. 32) говорилось: «Гайдамаки славного Коша Слобідської України і козаки загону отамана Прісовського за лицарський наскок на ст. Тетерів та м. Бердичів, захоплення їх та обеззброєння більшевицьких ватаг, висловлюю свою щиру подяку і вірю, що Україна, маючи таких синів, «не вмре, не загине. В. о. Військового Міністра Жуковський» [32].

Загальний наступ українських частин на Київ відбувався у складі трьох ударних груп: К. Прісовського, С. Петлюри і Є. Кновальця. Січовики і гайдамаки наступали з Коростеня, а запоріжці – з Бердичева.

До Києва українські війська вступили у ніч на 1 березня. До 14 години дня всі більшовицькі частини відійшли на лівий берег у Дарницю, а штаб на чолі з А. Павловим утік у невідомому напрямку [3, 239–240].

Підтвердженням, що війська УНР зайняли Київ власними силами, повернувшись переможцями, є телеграма Голови Кабінету міністрів УНР В. Голубовича з Брест-Литовська, якою він повідомляв німецького канцлера: «...війська нашої Ради знову ввійшли до Києва, в нашу стару і нашу нову столицю, з натхненням зустрінуті народом» [5].

Невдовзі українські політики та військові діячі остаточно переконалися у хибності міліцейської системи та в необхідності регулярної армії. У березні 1918 року Центральна Рада відмовилася від доктрини «народної міліції» і затвердила план реорганізації армії, згідно з яким армія мала складатися з 8 піхотних корпусів та 4-5 дивізій кінноти.

Повне звільнення України від більшовиків тривало 68 днів. При відступі більшовицькі війська руйнували залізниці, станції, мости, грабували міста і села, вивозили зі собою все, що могли. Україні кровопролитні бої велися за ст. Помішна (17 березня), біля Миколаєва (18 березня), Знаменки (20 березня). При наступі на Лівобережжі відбулися бої за Гребінку (13 березня), Лубни (16 березня), ст. Солоницька (18–19 березня), ст. Абазівка (27 березня), за Полтаву (1 квітня), Харків (8 квітня), ст. Боровенкове (15 квітня), ст. Дебальцеве (28 квітня). 30 квітня українські війська вийшли на кордон з Областю Всеєвілого Війська Донського.

Отже, перша спроба нав'язати Україні радянську владу потерпіла крах і закінчилася вигнанням більшовицьких військ за межі України.

Таким чином, викладене свідчить, що поширені твердження щодо відсутності у

Центральної Ради війська спростовуються історичними джерелами, які свідчать про тримісячну тривалість російсько-української війни, жорстокої за характером та із залученням значних сил, гідний спротив українських частин більшовицькому наступові, десятиденна оборона Києва, протиана-

ступ, здійснений після перегрупування військ Центральної Ради на Волині і Поділлі виключно українськими військами, без безпосередньої участі німецьких військ, які знаходилися у другому ешелоні, та звільнення від більшовицьких військ всієї української території.

ДЖЕРЕЛА

1. Андріївський В. З минулого. – Берлін: Українське Слово, 1921. – Т. 3.
2. Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне. Воспоминания. – Т. 1.
3. Бош Е. Год борьбы. Воспоминания. – М.-Л., 1925.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов. – К., 1957. – Т. 3.
5. Вільне слово. – 1918. – 9 березня.
6. Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – 24 лютого.
7. Гарчав П. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. – К., 1983.
8. Гарчева Л. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917–початок 1918): Автoreферат дис. док. істор. наук. – Львів, 1995.
9. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. – Львів, 1997.
10. Гончаренко А. Бій під Крутами // За державність. 36. 9. – Варшава, 1937.
11. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 1967.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. 7, Оп. 1, Спр. 33. – Арк.. 16.
13. Декреты Советской власти: Сборник документов. – М., 1957. – Т. 1.
14. Іванов А. Центральна Рада і Київська Рада 1917–1918 // У дні Жовтня. – К., 1987.
15. Історія Січових Стрільців 1917–1919. Воєнно-історичний нарис. – К., 1992.
16. Київська мысль. – 1917. – 3 декабря.
17. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.
18. Козацька думка. – 1917. – 8 грудня.
19. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969.
20. Ленин В.І. Военная переписка. – М., 1987.
21. Нова громада. – 1917. – 8 грудня.
22. Нова рада. – 1917. – 6 грудня.
23. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). – Ч. 1. – Львів: Червона Калина, 1928.
24. Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць. – К.: Вид-во Рада, 1995.
25. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – Т. 3.
26. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія у 1918 р. // За державність. 36. 5. – Каліш, 1935.
27. Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу. 2-ге вид. – Лондон, 1950.
28. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ-Львів, 1996.
29. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові сили 1917–1921. – К., 1995.
30. ЦДАВО України. – Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 1. – Арк. 40–41.
31. ЦДАВО України. – Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 14. – Арк. 93.
32. ЦДАВО України. – Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 12. – Арк. 5зв.
33. ЦДАГО України. – Ф. 5, Оп. 1. – Арк. 61.

ЕКСПАНСІЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ В УКРАЇНУ ПІСЛЯ ПІДПИСАННЯ БРЕСТСЬКОГО МИРУ (ЛЮТИЙ–БЕРЕЗЕНЬ 1918 р.)

Олексій КУРАЄВ

доктор історичних наук, старший науковий
співробітник Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Кураєв Олексій. Експансія Центральних держав у Велику Україну після підписання Брестського миру (лютий–березень 1918 року).

У статті, спираючись на вітчизняні та зарубіжні джерела, висвітлено правові підстави та реальне здійснення експансії Німеччини та Австро-Угорщини на українські землі після підписання Брестського мирного договору у лютому-березні 1918 року.

Ключові слова: Брестський мирний договір, експансія, військова допомога, російські більшовицькі війська, німецький експедиційний корпус, реквізіції продовольства.

Кураев Алексей. Экспансия Центральных государств в Украину после подписания Брестского мира (февраль–март 1918 года).

В статье, опираясь на отечественные и иностранные источники, освещаются правовые основания и реальное осуществление экспансии Германии и Австро-Венгрии на украинские земли после подписания Брестского мирного договора в феврале–марте 1918 года.

Ключевые слова: Брестский мирный договор, экспансия, военная помощь, русские большевитские войска, немецкий экспедиционный корпус, реквизиции продовольствия.

Kuraiev Oleksij. Expansion of the Central states is to Large Ukraine after signing of the Brest world (February-March, 1918).

In the article, leaning on domestic and foreign sources, legal grounds and real realization of expansion of Germany and Austria-Hungary are reflected on Ukrainian earths after signing of the Brest peaceful agreement in February-March, 1918.

Keywords: the Brest peaceful agreement, expansion, military help, Russian bolshevist troops, German expeditionary corps, requisitions of food.

Політичне рішення про звернення до Німеччини за військовою допомогою було прийняте наприкінці січня 1918 року головою Центральної Ради, а його реалізацію було доручено новій українській делегації на мирних переговорах (призначений 28 січня) на чолі з Олександром Севрюком. За свідченням Дмитра Дорошенка, М. С. Грушевський схилився до такого рішення лише після того, як Київ зазнав руйнівних обстрілів більшовицькою артилерією, однак український лідер спочатку сподівався отримати згоду німців та австрійців на формування українських дивізій із полонених для застосування їх проти російських загонів [22, 37–38].

У свою чергу, 31 січня кайзер Вільгельм II ухвалив зустрічний крок, доручивши урядові стимуліювати київських політиків звернутися до рейху за військовою допомогою для протидії наступу ленінських військ. Складно встановити, наскільки ці два рішення були взаємопов'язані і чи існує між ними прямий зв'язок, оскільки відомі архівні й друковані джерела не дають безпосередньої відповіді на ці питання. Слід також звернути особливу увагу, що на кінець січня німецьке головнокомандування та кайзер уже були серйозно занепокоєні переломом у російсько-українському конфлікті на користь більшовиків, який почав загрожувати реалізації східної стратегії Німеччини.

Симптоматично, що на заключному етапі підготовки мирного договору з УНР, ідея німецької військової допомоги опанувала як берлінських, так і київських (житомирських) політиків і військових. В один день, 5 лютого 1918 року, голова уряду Все-волод Голубович заявив про потребу негайної військової допомоги Центральних держав [22, 316], а генерал Еріх Людендорф на берлінській нараді підтвердив готовність німецьких військ надати допомогу УНР [9, 87].

Зважаючи на продовження більшовицького наступу на захід від Києва, вище керівництво Німеччини одразу після підписання договору з Україною розпочало під-

готовку до реалізації нагальних завдань на Сході. Так, вже 12 лютого, відповідно до мирного договору, було створено німецьку економічну комісію для України, голова якої водночас мав статус тимчасового дипломатичного представника при українському уряді [6, 72]. Наступного дня у містечку Гомбург було проведено засідання Коронної ради на чолі з кайзером, головною метою якої було визначення тих військово-політичних кроків, які слід було здійснити у першу чергу. Слід зазначити, що ідея прямого військового втручання в російсько-український конфлікт знайшла заперечення з боку керівника Зовнішнього відомства Ріхарда фон Кольманна, який послався на неготовність австро-угорського союзника до нового східного походу [1, 25]. Водночас на захист такої акції висловився начальник Генерального штабу Пауль фон Гіндебург, який наголосив, що у разі захоплення України більшовиками Німеччина не отримає звідти збіжжя, необхідного для продовження війни на Заході. Реальність такої небезпеки радикалізувала позицію кайзера, який поставив головним завданням знищенння більшовизму, що прагнув принести революцію до Німеччини [9, 89]. Утім, за підсумками першого, вранішнього засідання Вільгельм II визначив доцільним обмежитися «поліцейською акцією» в Естляндії, яка, очевидно, через створення загрози Петрограду повинна була змусити Леніна до необхідних поступок [1, 24]. Однак уже на другому засіданні, по обіді того ж дня, головнокомандування й зовнішньополітичне відомство знайшли компромісне рішення – одночасно розпочати наступ на півночі й інтервенцію в Україну [9, 88].

Виконання цих рішень було розпочате вже через день, коли відповідальний представник німецького командування у Бресті генерал Гофман, реалізуючи рішення Коронної ради, порадив українській делегації звернутися «до німецького народу» з офіційним закликом про надання військової допомоги [13, 54]. Такий документ того ж

дня був підписаний Миколою Любинським, єдиним із членів делегації УНР, що залишився у Бресті, після телефонної консультації з Олександром Севрюком, що на той час уже перебував у Відні [9, 88-90]. Увечері 15 лютого дві німецькі дивізії отримали наказ просунутись до Пінська й Рівного. Як зауважує американський історик Олег Федишин, вищий представник німецького головнокомандування на сході Макс Гофман спочатку вважав, що пряма і неприкрита німецька інтервенція послабить позиції Ради всередині країни, і «не відхиляв української пропозиції послати в Україну німецьких солдатів, одягнутих в українську форму, котрі разом з українськими частинами звільнили б країну» від більшовиків [9, 92]. Однак 15 лютого, зважаючи на побоювання вищого командування, що Рада не доживе до приходу з Німеччини достатньої кількості таких військових формувань, Пауль фон Гінденбург і Е. Людендорф визначили, що для дій в Україні необхідно застосувати й німецькі фронтові частини [9, 89].

Уже наступного дня Німеччина аннулювала перемир'я з радянською Росією, і Е. Людендорф наказав українському загонові з тисячі чоловік, який був сформований із колишніх військовополонених і підсилив німецькими офіцерами, під командуванням українського генерала вирушити на Ковель. Тоді ж було віддано наказ сформувати дві дивізії з українських військовополонених, які планувалося відправити до України протягом наступних двох трьох місяців [13, 55]. Виконання цього рішення було розпочато негайно: уже в середині лютого у Німеччині були створені чотири полки, які невдовзі були перекинуті до Ковеля, де об'єдналися в Першу українську диві-

зію, вояки якої через колір форми отримали назву «синьожупанники» [22, 38].

Якщо Німеччина після підписання миру могла відразу перейти до здійснення заходів щодо української проблеми, то Австро-Угорщина постала перед протестами поляків, що набули несподівано великих масштабів і змустили віденський уряд зосередити зусилля на упередженні серйозної внутрішньополітичної кризи. Зокрема, Регентська рада у Варшаві заявила протест проти укладення Брестського миру, уряд Кухаржевського, військовий генерал-губернатор граф С. Шептицький і всі поляки – міністри австро-угорського уряду – демонстративно подали у відставку [15]. 15 лютого збунтувалися усі частини польського легіону, і практично по всій Галичині розпочалися демонстрації поляків під «антидержавними й антидинастичними гаслами», які тривали до кінця березня [16]. Однією з причин настільки масових протестів стало те, що члени української делегації у Бресті, попри домовленість тримати секретні протоколи про відступлення Холмщини й поділ Галичини у таємниці, на шляху до Відня, де мали відбутися переговори про австрійську воєнну допомогу, не втрималися від спокуси повідомити львівським побратимам про ці рішення. Складно встановити, хто без-

посередньо винен у тому, що ця інформація стала відомою полякам, оскільки єдиною стороною, що в жодному разі не припускала її розголошення, залишалися австрійці. В усікому разі, цей витік інформації дав віденській владі серйозний важіль для тиску на українську делегацію, яка, відповідно до інструкцій М. С. Грушевського, намагалася домовитися про направлення на Україну австрійських частин із галицьких українців [22, 336].

За свідченням австрійського дипломатичного джерела, на початку другої декади лютого до Відня з мандатом на ведення переговорів про військову допомогу (отриманим від делегації УНР у Бресті) прибув Микола Залізняк [16]. Відповідно до дозволення голови Центральної Ради, даного ще у січні керівниками делегації О. Севрюку, Залізняк звернувся до уряду Дунайської монархії з проханням санкціонувати «створення військових частин з українських полонених і легіонерів» і якнайшвидше відправити їх до України [16]. Вище керівництво Австро-Угорщини спочатку відмовилося вводити війська в Україну, незважаючи на особисте звернення Вільгельма II до Карла I, оскільки побоювалося великого націо-

нального піднесення українського населення Галичини й Буковини, яке похитнуло б внутрішньополітичну рівновагу імперії [9, 87–90]. Ситуацію ускладнило й розгорання скандалу після витоку інформації про секретну угоду щодо Східної Галичини, яке дало віденським урядовцям привід поставити надання військової допомоги у залежність від поступок як у справі українського кронланду, так і в холмському питанні. Зрештою, протягом тижня після 15 лютого шляхом дипломатичних консультацій між Віднем, Берліном і делегатами УНР, було прийнято рішення передати український примірник секретної угоди про коронну землю на зберігання до Німеччини [17]. Міністрові закордонних справ Оттокару фон Черніну, який прагнув домогтися від голови української делегації Олександра Севрюка згоди на перегляд протоколу про Холмщину, цього виявилося замало.

Після того, як 16 лютого Німеччина анулювала перемир'я з радянською Росією, а через день її війська розпочали наступ на Петроград і вторгнення в Україну, у Відні було офіційно прийнято прохання делегації УНР надати «збройну допомогу в межах України проти просування більшовицьких сил» [17]. Утім, граф О. фон Чернін не погоджувався гарантувати військову допомогу до отримання суттєвої поступки щодо лінії польсько-українського кордону. Тому того ж дня О. Севрюк був змушений підписати додавання до параграфа про визначення лінії кордону, визнавши можливість її відсунення на схід [13, 48–49]. Однак рішення Німеччини увійти в українські терени змусило австро-угорську сторону поквапитися з початком власної військової

Під час Брест-Литовських мирних переговорів, січень 1918 р.

акції. Одним із вирішальних аргументів на користь такого рішення було побоювання, що кайзерівські війська монополізують доступ до продовольчих багатств України. Необхідно зауважити, що Австро-Угорщині знадобилося ще три дні, щоб ухвалити рішення про військову операцію. Характерно, що таке рішення було прийняте одразу після звернення Петрограда до німецького головнокомандування з проханням припинити наступ і відновити переговори, яке було передане телеграфом 20 лютого [12, 148]. Оскільки відмова Леніна від бойових дій пришивидшила б доступ до українських ресурсів німецьким союзникам, австро-угорська сторона не могла більше відтягувати прийняття рішення про введення військ до України.

Необхідно зауважити, що на момент початку німецького наступу ані в Німеччині, ані в Австро-Угорщині не існувало чіткого плану подальших дій. Зокрема, там не було розуміння того, в який спосіб буде забезпечено постачання продовольства до Центральних держав. Природно, що на цьому етапі головним завданням вважалося витіснення більшовиків з українських територій, але навіть щодо масштабів цієї операції у Німеччині не було чіткого уявлення. Так, віддаючи наказ про початок операції, Ставка німецького головнокомандування не встановила граничної лінії просування військ [1, 120]. Відповідно, її масштаби не були зрозумілими й начальникові штабу німецького Східного фронту генералові Максу Гоффману, який ще полковником спланував розгром російського війська у Східній Прусії в серпні 1914 року. Політичне керівництво рейху також не мало чіткої уяви про найближчі перспективи розвитку подій. Так, керівник Зовнішнього відомства Е. фон Кюльманн 18 лютого висловився про те, що не може взяти на себе жодних зобов'язань щодо майбутнього Центральної Ради [9, 134].

Після того, як уже наступного дня у Берліні стало відомо про вимушенні поступки

української сторони у холмському питанні в обмін на згоду австро-угорців надати військову допомогу УНР, німецьке головнокомандування рішуче виступило проти будь-яких територіальних змін на користь поляків і висловило готовність звільнити Україну без австрійської допомоги [9, 98–100]. Слід зауважити, що питання Холмщини стало одним із предметів обговорення під час дебатів у Рейхstagу з приводу ратифікації мирного договору з УНР. Зважаючи на позицію ГКСВ, з одного боку, і уряду Австро-Угорщини й польських депутатів німецького парламенту, з іншого, Зовнішнє відомство було змушене терміново провести власне дослідження проблеми. Зіткнувшись при цьому із суперечливими даними російських, польських та українських джерел, німецькі урядовці визначили, що тільки у трьох повітах українці становили близько або понад половини населення [8, 96–98]. Зважаючи на це, Е. фон Кюльманн, по суті, приєднався до позиції Відня, заявивши, що Холмщина не буде одразу передана Україні, а лінія кордону буде проведена з урахуванням побажань поляків [9, 131]. Водночас керівник дипломатичного відомства висловив позицію уряду щодо того, наскільки важливо може бути роль новоствореної української держави для інтересів Німеччини у чорноморсько-середземноморському регіоні. Так, у день ратифікації мирного договору рейхстагом він заявив, що майбутнє Пролівів буде визначатися насамперед позицією України й Туреччини [9, 197].

Останнє рішення свідчить, що, протягом поглиблого вивчення української проблематики на тлі парламентських дебатів щодо ратифікації договору з УНР, німецький уряд прийшов до прийняття важливих рішень. Щоб реалізувати стратегічні завдання рейху, 21 лютого кайзер призначив головою німецької делегації в Україні досвідченого дипломата Філіпа Альфонса Мумма барона фон Шварценштайнга, який приблизно через тиждень відбув на місце призначення [6, 77]. Ф. А. Мумм належав до найбільш поінфор-

мованих щодо української проблематики високопосадовців, однак його поважний вік і стан здоров'я лише ускладнювали провадження активної, ініціативної політики.

Слід також зауважити, що, через відсутність комунікації й досвіду співпраці з керівництвом УНР, Берлін не мав достатніх уявлень про подальші перспективи внутрішньополітичного розвитку України. Тому початок операції мав виразно військовий характер, а її політичні цілі залишилися недостатньо визначеними. Так, відповідно до свідчень генерала Вільгельма Гренера, спочатку німецькі частини мали завдання дійти лише до Рівного, а ще 26 лютого генерал М. Гоффман доповідав про домовленість із Центральною Радою не йти далі Києва [1, 120]. Варто зазначити, що з 20 лютого дії Німеччини в Україні отримали повну легітимність після схвалення рейхстагом Брестського миру й угоди про Холмщину [22, 325]. Що стосується політичного завдання німецьких військ, то офіційно воно було визначене відповідно до міжнародноправових зобов'язань, які випливали з мирного договору: відновити адміністрацію Центральної Ради на звільненій території [9, 134].

Утім, оскільки в Україні про підписання Брестського миру й звернення до Центральних держав знали лише декілька осіб, поява німецьких військ стала повною несподіванкою для місцевого населення, зокрема це стосується зайняття німцями міста Рівне 20 лютого [26, 32]. Лише 23 лютого Центральна Рада видала документ, який повідомляв про появу іноземних військ і пояснював їхню роль як дружньої військової сили, яка допоможе законній владі звільнити країну від більшовицьких загарбників, а після виконання цієї місії покине українські терени [9, 95]. Слід зазначити, що, за свідченнями сучасників, протягом першого місяця німецькі війська й командування «тримались коректно відносно українського населення і його влади» [26, 33], а місцеві мешканці ставилися до німців «без недовіри» [13, 56]. Утім, неврегульованість такої

важливої проблеми, як закупівля продовольства для іноземного війська, яке не мало в наявності необхідної кількості грошової маси для розрахунків із населенням, створювало передумови для появи напруженості у подальших стосунках. Німецьке командування вже 24 лютого встановило, що через стан залізниць постачання продовольства до Німеччини не можна буде розпочати раніше 1 квітня [19]. Таким чином, усвідомлення того, що виконання продовольчої місії відсуvalося принаймні на місяць, об'єктивно сприяло малоконфліктному входженню німецького війська в Україну.

Зважаючи на те, що на першому етапі основною метою Німеччини було проведення воєнної операції проти російських більшовицьких загонів, а у подальшій перспективі німецьке військо мало відіграти важливу роль у реалізації політики рейху на сході, особливого значення набув вибір командувача експедиційного корпусу. Кайзер і генштаб, після визначення кандидатури цивільного представника Берліна, зробили остаточний вибір впливової військової постаті, яка мала забезпечити реалізацію не лише воєнних, але й господарських і політичних завдань. Так, 25 лютого начальником штабу групи німецьких військ (особою, яка відповідала за планування операцій і за забезпечення усіх її потреб) був призначений генерал Вільгельм Гренер, довірена особа Вільгельма II і керівництва Генерального штабу [9, 107]. Від початку війни В. Гренер працював при Ставці німецького головно-командування на посаді керівника управління залізничного сполучення діючого війська (*Feldeisenbahnwesen*), забезпечивши високу мобільність німецької армії [11, 45]. Ця посада вимагала постійної координації зусиль військових і цивільних відомств, а також вміння поєднувати командно-адміністративні методи з етикою ведення ділових переговорів. Виявлені В. Гренером ділові якості сприяли тому, що у травні 1916 року він був призначений військовим представником у правлінні Воєнного продовольчого

відомства (Kriegsernährungsamt), а у жовтні того ж року фельдмаршал П. фон Гінденбург запропонував його кандидатуру на посаду воєнного міністра. Перебуваючи на посадах, які мали як военне, так і суспільне значення, генерал виявив схильність до колегальної роботи й пошуку компромісу з представниками основних політичних сил. Зокрема, вважаючи продовольчу проблему загальнонаціональною, він виступав за включення до керівництва відомством представників соціал-демократів. Очевидно, негативне ставлення кайзера до цієї політичної сили призвело до того, що наприкінці 1917 року В. Гренер був позбавлений військово-адміністративної посади і призначений командиром 25 резервного корпусу Західного фронту. Утім, невдовзі рейхові знадобилася людина, яка поєднувала у собі не лише військові й адміністративні, але й дипломатичні якості. Зважаючи на те, що мир з Україною потребував співпраці як із соціалістично налаштованими київськими політиками, так і з діловими колами, напрацьований В. Гренером адміністративний і політичний досвід, а також зв'язки з промисловою елітою Німеччини робили з нього оптимального кандидата на ключову посаду на Сході.

Потрібно наголосити, що відповіальність за реалізацію головних завдань Німеччини в Україні покладалася передусім на командування експедиційного корпусу. Утім, до визволення української столиці німецька сторона практично не ставила перед українськими союзниками питань, які виходили за межі військових, а «сильна людина» рейху генерал В. Гренер прибув до нового місця служби лише на початку березня. Однак одразу після його прибуття було запроваджено неформальний розподіл повноважень між ним і командувачем групи військ, відповідно до якого В. Гренер отримав вищу компетенцію у стратегічних питаннях. З цієї причини, на прохання останнього, перший командувач німецьких військ в Україні генерал Александр фон Лінзінген уже у березні був замінений генерал-фельдмаршалом Германом фон Ейхгорном.

Делегати УНР М. Левитський, О. Севрюк і М. Любинський підписують мирний договір. Брест, 9 лют. 1918 р.

Загалом, визначення конкретних завдань експедиційного корпусу відбувалося паралельно з просуванням німецького війська вглиб України. Так, 26 лютого генерал М. Гоффман доповів ГКСВ, що Рада не зможе власними силами відновити свою владу на чорноморському узбережжі й у Донбасі, і попросив Зовнішнє відомство домовитися з урядом УНР про санкцію на просування німецьких військ далі Києва [9, 100]. Генерал В. Гренер отримав інструкції про цілі експедиційного корпусу в Україні від П. фон Гінденбурга й Е. Людендорфа лише 28 лютого. Зокрема, від нього вимагалося «утримувати український уряд у сіdlі, надати йому підтримку німецькою збройною силою і насамперед, дістати з цієї країни більше зерна й продовольства: чим більше, тим краще» [6, 73].

Вище керівництво рейха й головнокомандування передбачало, що запаси продовольства в Німеччині закінчаться у червні, і вважало, що в Україні кількість збіжжя є достатньою. Щоправда, точної цифри ніхто не називав, але в Берліні посилалися на дані одного з членів української делегації в Бресті, згідно з якими населенню вдалося зберегти врожай, приховані його від більшовиків [17].

Запаси продовольства Дунайської монархії мали повністю скінчитися 15 березня [17]. Зважаючи на початок німецької опе-

рації, Віден змушений був поквапитися із забезпеченням власного доступу до українських ресурсів. Так, 21 лютого між союзними монархіями було укладено низку додаткових угод про розподіл продовольства й сировини, і того ж дня Головне командування армією Австро-Угорщини видало наказ про підготовку вступу військ в Україну [9, 99]. Однак лише наступного дня міністерство закордонних справ призначило голову австро-угорської комісії у Києві: ним став досвідчений дипломат у ранзі надзвичайного й повноважного посла граф Йоганн Форгач, який, втім, був мало знайомий з українською проблематикою, оскільки був фахівцем із балканської політики [5, 379].

Якщо першочерговою метою німецького війська був Київ, то сили Дунайської монархії загальною чисельністю 250 тис. мали увійти на південь України [15, 122]. Утім, оперативні зони обох союзних армій не були розмежовані, як не було й взаємного узгодження дій між їхнім командуванням. Просування австро-угорської армії почалося 28 лютого, через десять днів після наступу німецького експедиційного корпусу. У складі габсбурзької армії через Збруч перейшов і Український легіон [24, 185].

Оскільки у складі австрійських сил був і німецький корпус генерала Коша (із групи військ генерала Макензена), цісар Карл I поставив перед своїми військами завдання оволодіти Одесою раніше німців [9, 99].

Наступ на головне місто України здійснювали лише німецькі й українські війська. Зокрема, чужоземні сили під командуванням А. фон Лінзінгена, які складалися з 20 дивізій, взаємодіючи із загонами армії УНР, просувалися вдовж залізниць і успішно вибивали більшовиків із населених пунктів. Ефективність взаємодії збройних сил союзників полягала у тому, що українські частини часто діяли при підтримці німецької артилерії. Німецьке командування прагнуло враховувати позицію уряду УНР, оскільки на нього покладалися великі надії на виконання «хлібної» угоди. На прохання М. Лю-

бинського, генерал М. Гофман наказав своїм військам стримати просування на околицях столиці й дозволити українським частинам першими увійти до Києва. Першого березня українці оволоділи головним містом своєї Батьківщини, і того ж дня до Києва прибув перший ешелон німецької армії.

Невдачі більшовицьких військ сприяли відновленню російсько-німецьких переговорів у Бресті, і вже 3 березня був підписаний мир між рейхом і ленінською Росією. Берлін, за наполяганням М. Любинського, домігся від Петрограда дипломатичного визнання Української Народної Республіки [9, 96]. Утім, спроба німецької дипломатії сприяти визнанню Центральної Ради Швейцарією, здійснена також на початку березня, виявилася невдалою.

Зважаючи на те що підписанням миру з Росією закінчувалося врегулювання міжнародно-правових відносин у східноєвропейському просторі, максимальну активність у Бресті виявила австро-угорська делегація. За її наполяганням, 4 березня німецька сторона реалізувала лютневу домовленість між графом О. фон Черніном і О. Севрюком про передачу на збереження до Берліна оригіналу таємного протоколу про поділ Галичини і підтвердила можливість перенесення лінії польсько-українського кордону на схід [13, 7].

Українська делегація була змушена підтвердити поступки, на які її голова пішов на віденських переговорах під тиском віденського міністра, оскільки австрійські вимоги підтримала німецька сторона. Зважаючи на те, що перший етап визволення України від більшовиків виявив необхідність подальшої участі німецьких військ у цій кампанії (зокрема, після звільнення Києва Рада звернулася до німецького командування з проханням допомогти у ліквідації харківського більшовицького уряду [1, 120]), українська делегація у Бресті не могла дозволити собі перегляду невигідних для неї домовленостей.

Слід зауважити, що Німеччина мала серйозні підстави розглядати мир із Росією й оволодіння Києвом як один із ключових моментів війни, після якого відкривався шлях до економічного проникнення на Схід. Цьому сприяло й розширення участі німецького війська у воєнних операціях, зокрема просування на Харків, яке йшло вздовж залізниць Київ – Полтава – Харків і Київ – Бахмач – Курськ [26, 36], поширювало німецький вплив на нові українські території.

Символічно, що вже 5 березня у Берліні відбулася розширена нарада вищих господарських, політичних і військових інстанцій, метою якої було визначити основні завдання Німеччини в Україні. Реалізацією цих завдань мала опікуватися Німецька економічна делегація, яка розглядалася як складова Німецько-української комісії із взаємного товарообміну, створення якої передбачалося мирним договором. Однак у рішеннях цієї наради було вперше наочно закладено відхід від брестських домовленостей і втілено перехід до початку економічної експансії [13, 72]. Зокрема, комісії доручалася поставити перед Радою вимогу про компенсацію за військову операцію в Україні (що виключалося мирним договором). Необхідно зауважити, що нарада визначила довгострокові завдання рейху в Україні, виконання яких доручалося комісії: сприяти входженню німецького капіталу в сільське господарство України й упередити економічну експансію США в цю галузь; домогтися перешиття українських залізниць на європейську ширину колії – як в інтересах німецької армії, так і для відновлення експорту руди до Німеччини у довоєнному обсязі [6, 70].

Реалізація цих рішень була доручена барону Ф. А. Мумму фон Шварценштайну, який 8 березня отримав повноваження дипломатичного представника Німеччини при урядові УНР, після чого відбув до Києва [1, 118].

Однак просування німецьких військ углиб українських земель призвело до появи по-

мітної напруженості у стосунках із місцевим населенням, яка виникла через невдоволеність селян конфіскаціями продовольства і не зменшувалася навіть при застосуванні грошових розрахунків. Як відзначав офіцер німецької розвідки Колін Росс, що супроводжував війська як представник Зовнішнього відомства, селяни відмовлялися продавати своє зерно за паперові гроші, які втратили свою цінність через інфляцію воєнного часу й відсутність товарного забезпечення [7, 4-5].

Невдовзі після взяття Києва представники німецького командування й Зовнішнього відомства доповіли про зростання партизанського руху серед місцевого українського населення, спричинене реквізиціями продовольства [9, 125]. Слід зазначити, що після вступу іноземного війська на територію України, його забезпечення продовольством повинна була організувати Центральна Рада. Однак через відсутність необхідної системи заготівель, з одного боку, а також через негативне ставлення селянства до паперових грошей, з іншого, німецькі війська були змушені вирішувати це питання на розсуд штабних офіцерів [9, 113].

Наприкінці третього тижня перебування німецьких військ на українських землях німецькому урядові й військовому командуванню стало зрозуміло, що сподівання легко отримати продовольство від Центральної Ради не мали під собою реальних підстав. Зокрема, 10 березня представник Зовнішнього відомства при ставці головно-командування «Схід» фон Д. фон Бюлов рекомендував урядові перейти до масових реквізицій [14, 61-81].

Ситуація потребувала реакції вищих інстанцій рейху, які для прийняття рішень могли використовувати передовсім інформацію військових представників в Україні (голова дипломатичного представництва Ф.А. Мумм і його найближчі співробітники прибули до Києва лише 14 березня [6, 72]). Слід зазначити, що військові джерела одностайно доповідали про неспроможність Ради

контролювати ситуацію на селі [13, 67]: 15 березня генерал В. Гренер телеграфував головнокомандуванню, що постачання зерна зможе розпочатися не раніше, ніж улітку [1, 125]. Тому 18 березня генерал-квартирмейстер Генерального штабу Е. Людендорф видав «Інструкцію для управління окупованими територіями», якою визначалися механізми стабілізації ситуації в Україні. Насамперед, було заборонено безоплатне вилучення зерна в населення, втручання у цінову політику українського уряду, а також було рекомендовано підтримувати Центральну Раду у розбудові місцевої адміністрації [9, 133]. Водночас, реагуючи на повідомлення про те, що селяни не розпочали обробку землі під новий врожай, Е. Людендорф наказав вимагати негайного початку весняно-польових робіт, а також дозволив командирам проводити каральні операції проти українських повстанців без згоди місцевої влади. Отже, прагнучи налагодити систему хлібопостачання в Україні, німецьке головнокомандування почало перебирати на себе повноваження місцевої влади і практично переводило експедиційний корпус у статус окупаційного війська.

Утім, протягом перших тижнів його перебування на українських землях, керівництво Німеччини не відмовлялося від сподівання налагодити співпрацю з українським урядом. Головною причиною цього була потреба зберегти легітимність військової й економічної експансії рейху на Схід напередодні закінчення війни, результати якої Берлін прагнув закріпити у повоєнній перспективі. Тому Німеччина формально розвивала відносини з УНР і виконувала взяті на себе зобов'язання. Важливим і вигідним для Німеччини було прохання Центральної Ради про надання допомоги для визволення від більшовиків Катеринославської, Таврійської, Полтавської й Херсонської губерній [10, 709].

Останнє звернення слід розглядати у контексті реакції Києва на активний розвиток австро-угорського наступу на південь

України, що викликало незадоволення української влади її «загальну ворожість» місцевого населення. Критичним пунктом стало взяття Одеси цісарським військом 12 березня [13, 56], через три дні після якого Рада й звернулася до німецького командування з проханням увести війська на південь.

Таким чином, у середині – другій половині березня розгорнулося своєрідне змагання між двома окупаційними силами за оволодіння стратегічними українськими областями. Так, уже 17 березня німецькі війська зайняли Миколаїв [21, 98].

Зважаючи на більш високу боєздатність кайзерівського війська й відсутність розподільчої лінії між зонами відповідальності союзних монархій, що давало переваги німцям, Дунайська монархія, очевидно, вирішила скористатися особливим національно-політичним важелем, якого не було у Вільгельма II. Зокрема, у середині березня Карл I прийняв рішення відрядити до України ерцгерцога Вільгельма – Василя Вишневаного, давши йому повну свободу дій і завдання діяти там «не військово, а політично» [25, 26]. Вишневаний отримав командування над батальйоном піхоти, який складався з українців, окрім артилерійською батареєю й Українським легіоном [2, 52]. Хоч молодий ерцгерцог згодом і заперечив, що такою «політичною місією» мала бути боротьба за політичний вплив в Україні, його відрядження на схід не можна вважати випадковим принаймні з огляду на момент початку цієї місії й попередню активну участі Вільгельма у політичному діалозі Корони з українськими силами. Про доручення цісаря ерцгерцогові діяти в «австро-українському сенсі», що за термінологією віденської влади означало приєднання нових українських земель до монархії, наприклад, на засадах персональної унії, свідчив також уповноважений ГКА в Україні генерал Спаноккі [2, 53].

Головним аргументом на користь такого припущення є створення окремого загону з чітко вираженим національним характером,

який не міг мати серйозного воєнного значення через свою нечисленність. За військовим званням його командир був молодшим офіцером (обер-лейтенантом), який формально підпорядковувався командуванню 11 полку піхоти і 12 австро-угорської дивізії, до якої був включений український загін. Водночас належність молодого офіцера до імператорського Дому давала йому значну свободу дій, а мандат Карла I гарантував ерцгерцогові можливість не звітуватися перед безпосередніми командирами у разі особливої потреби. Політичне значення місії Вільгельма можна краще зрозуміти у контексті принципового рішення, прийнятого Дунайською монархією напередодні. Зокрема, 7 березня нарада компетентних представників австро-угорського головно-командування й дипломатичного відомства постановила, що Союз визволення України є непридатним для «акцій» в Україні [4, 517]. Відмова Відня від взаємодії з організацією, яка наполегливо прагнула реалізувати власну політичну лінію, була компенсована посиленням співпраці з лояльними до монархії українськими силами. Так, одразу після інструктивної зустрічі з цісарем, 18 березня ерцгерцог Вільгельм визнав за потрібне листом поінформувати митрополита Андрея Шептицького про цілі свого відрядження до Великої України [25, 26].

Нечисленність, а також особливий статус групи Вишеваного свідчать, що до її завдань не входила участь у реквізіціях продовольства. Водночас, видання 19 березня австро-угорським ГКА наказу розпочати масовий збір продовольства, незважаючи на політичну ситуацію в Україні [9, 119], яке об'єктивно створювало конфлікт між монархією й Центральною Радою, створило нові ускладнення для політичної місії ерцгерцога Вільгельма.

Варто зауважити, що наприкінці березня загострилося суперництво між союзними

арміями за домінування на українських територіях. Зокрема, після того, як німецькі й австро-угорські частини вступили до Херсона (20 березня) [23, 38], а генерал Кош отримав наказ готовувати свій корпус для захоплення Криму (21 березня) [9, 197], тертя між союзниками досягло майже критичного рівня. Через це 22 березня представник вищого німецького командування при уряді УНР полковник Штольценберг звернувся до Ради з проханням, щоб вона наполягала на виведенні австрійських військ з України [9, 198]. Уже через день німецьке ГКСВ відмовило австро-угорському ГКА у праві розташувати військові частини в українській столиці [1, 123].

Утім, невдовзі союзникам удалося владнати найгостріші суперечки щодо розподілу зон впливу: 28 березня між головнокомандуванням союзних монархій було укладено угоду про окупаційні зони. Відповідно до неї, до австро-угорської зони відходили Подільська, Херсонська, Катеринославська й південна частина Волинської губернії, німці ж отримували контроль над північно-західною частиною Волинської, Київською, Чернігівською, Полтавською, Харківською, Новочеркаською й Таврійською губерніями, а також Кримом. Портові міста Миколаїв, Маріуполь і Ростов підлягали спільній окупації, тоді як у Миколаєві й Ростові головним було визначено німецького офіцера, а у Маріуполі – австрійського [6, 74]. Наступного дня підписанням угоди про німецьке управління залізницями й водними шляхами німці закріпили свою перемогу у змаганні з австро-угорськими союзниками за контроль над українською транспортною мережею [9, 122]. У такий спосіб представники рейху намагалися обмежити інтенсивне вивезення продовольства до Дунайської монархії, яке розпочалося одразу після введення австро-угорських військ.

ДЖЕРЕЛА

1. Baumgart Winfried. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. – Wien; München: R.Oldenbourg Verlag, 1966.
2. Bihl Wolfdieter. Beiträge zur Ukraine-Poltik Österreichs-Ungarns 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. NF. – 1966. – Bd. 14.
3. Bihl Wolfdieter. Die österreichisch-ungarischen Dienststellen in der Ukraine 1918 // Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. – 1968. – Bd. 20.
4. Bihl Wolfdieter. Österreich-Ungarn und der «Bund zur Befreiung der Ukraine» // Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Gantsch zum 70. Geburtstag. – Graz; Wien; Köln: Styria, 1965.
5. Bihl Wolfdieter. Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk. – Wien; Köln; Graz: Hermann Böhlaus Nachf., 1970. – 197 S.
6. Borowsky Peter. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderen Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen. – Lübeck; Hamburg: Mathiesen Verlag, 1970.
7. Bunyan James. Intervention, Civil War, and War Communism in Russia, April-December, 1918 // Documents and Materials. – Baltimore: The John Hopkins Press, 1936.
8. Denkschrift über das Gouvernement Cholm. Eingekommen am 22 Februar 1918. – 6 S. // PA AA Berlin. – R 20973.
9. Fedyshin Oleh. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918.
10. Fischer F. Griff nach der Wltmacht. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1961.
11. Groener-Geyer Dorothea. General Groener – Soldat und Staatsmann. – Frankfurt am Main: Amalthea, 1955.
12. Hoffman Max. Der Krieg der versäumten Gelegenheiten. – Leipzig: Hase und Koehler Verlag, 1929.
13. Horak Stephan M. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. – New York: Columbia University Press, 1988.
14. Hunczak Taras. The Ukraine Under Hetman Pavlo Skoropadskyi // Hunczak Taras (Ed). The Ukraine 1917–1921. A Study in Revolution. Cambridge, Mass. 1977.
15. Idem. Die Haltung der österreichischen Regierung zu den Vorgängen in Galizien im Herbst 1918 // Österreichische Osthefte. – 1989. – Heft 31. – S. 257–266.
16. ÖStA Wien, AVA. – Ministerium des Innern, Präsidiale. – Abteilung 22. – Karton 2118 (Galizien 1918).
17. ÖStA Wien. HHStA. – PA I. – Karton 523. – Liasse Krieg 1914–1918.
18. PA AA Berlin. – R 20972.
19. PA AA Berlin. – R 22787.
20. Richtlinien zur Verwaltung der besetzten Ostgebiete vom 18 März 1918 // PA AA Berlin. – R 22309. – Bände 1, 2.
21. Белан Ю. А. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – Київ: Іздательство Київського університета, – 1960.
22. Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. – Том 1.
23. Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959.
24. Ріпецький Степан. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк: Видавництво “Червона калина”, 1956.
25. Терещенко Ю. І., Осташко Т. С. Український патріот з династії Габсбургів. – Київ: Інститут Історії України НАН України, 1999.
26. Удовиченко Олександер. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Маланюк, 1954.
27. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Видавництво “Вільна Спілка”, 1927.

ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКИЙ ШТАБ ЯК ЦЕНТР ПРОТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ ОПОРУ НА УКРАЇНІ 1921 РОКУ

Валерій КУЧЕР

начальник Університету українознавства
ЦБО ЗС України, заслужений працівник
культури України, полковник

Кучер Валерій. Партизансько-повстанський штаб як центр протибільшовицького руху опору на Україні 1921 року.

У статті аналізується діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній Команді Військ Української Народної Республіки з підготовки загальноукраїнського повстання проти більшовицької влади в Україні 1921 року.

Ключові слова: Партизансько-повстанський штаб, Повстанська армія, рух опору, Юрій Тютюнник, Другий Зимовий похід.

Кучер Валерий. Партизанско-повстанческий штаб как центр антибольшевитского движения сопротивления на Украине в 1921 году.

В статье анализируется деятельность Партизанско-повстанческого штаба при Главной Команде Войск Украинской Народной Республики по подготовке общекарийнского восстания против большевитской власти на Украине 1921 года.

Ключевые слова: Партизанско-повстанческий штаб, Повстанческая армия, движение сопротивления, Юрий Тютюнник, Второй Зимний поход.

Coacher Valery. A Partisan-insurgent staff as center of against bolshevist motion of resistance is on Ukraine of 1921.

In the article activity of Partisan-insurgent staff is analysed at Main Command of Troops of Ukrainian Folk Republic from preparation of the in general lines Ukrainian rebelling against bolshevist power in Ukraine of 1921.

Keywords: Partisan-insurgent staff, Insurgent army, motion of resistance, Second Winter hike.

Незважаючи на стійкий інтерес дослідників до історії національно-визвольної боротьби 1917–1921 років, чимало важливих аспектів цієї теми ѹ досі не знайшли належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Малодослідженими залишаються питання, пов’язані із створенням Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР (далі – ППШ), що був організатором руху опору більшовицькій владі на Україні 1921 року.

Про масштаби народного збройного руху опору в Україні свідчать такі цифри: за більшовицькими даними впродовж 1921 року діяло 464 місцевих та мігруючих партизанських загонів [5, арк. 156]. Кількість повстанців, зареєстрованих розвідвідділами, становила не менше 10 тис. чол [6, арк. 121–134].

Підготовка до розгортання партизанського руху почалася ще до відходу Армії УНР у листопаді 1920 р. за р. Збруч. З особливими дорученнями Головного отамана військ УНР С. Петлюри в більшовицькому тилу «...були залишені старшини і козаки, а також окремі військові відділи для організації ...активних партизанських виступів» [7, арк. 75]. З таборів інтернованих українських військ за наказами С. Петлюри зі спеціальними завданнями у різні губернії України відряджаються старшини Армії УНР [8, 369].

З метою внесення належного порядку у народний рух опору московській владі, який у цей час розгортається стихійно, наказом №73 у Головній Управі Генерального штабу Армії УНР на початку грудня 1920 р. було створено Відділ повстанських організацій на чолі із генштабу підполковником В. Зеегоршем у складі 5 чол. [9, арк. 223].

21 січня 1921 р. на засіданні Ради народних міністрів Голова Директорії УНР С. Петлюра порушив питання «...про необхідність всебічної роботи уряду в справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади» [10, арк. 21]. На цьому ж засіданні С. Петлюра запропонував Раді заснувати спеціальний фонд для

підтримки партизансько-повстанського руху в Україні. Кошти мали піти насамперед на встановлення постійного зв’язку Державного центру УНР із повстанськими організаціями та подальшої загальної координації дій останніх. Наступним кроком передбачалося виробити та наполегливо впроваджувати у діяльність цих організацій певного плану боротьби із більшовицькою владою. І, нарешті, для безпосереднього керування партизанським рухом в Україні планувалося створити окрему таємну військову установу [7, арк. 75].

Відповідно до рішення вищих урядових і військових інституцій УНР, такою установою став сформований у кінці січня 1921 р. ППШ при Головній команді Військ УНР. За пропозицією начальника Генерального штабу Армії УНР, на той час генштабу генерал-хорунжого В. Петрова, ППШ підлягав безпосередньо Головному отаману Військ УНР С. Петлюрі як головнокомандуючому всіх українських регулярних і повстанських військ [11, арк. 46]. ППШ мав вирішувати всі питання, що були пов’язані із збройною протидією більшовицькій владі в Україні та впровадженням у життя сталої широкої системи організації майбутнього загального збройного повстання.

Начальником Штабу було призначено командуючого 4-ю Київською дивізією Армії УНР генерал-хорунжого Ю. Тютюнника – досвідченого фахівця партизанських засобів боротьби, колишнього начальника штабу партизанських формувань отамана М. Григор’єва. 16 лютого його, як представника Дієвої армії, було обрано членом Вищої військової ради Української армії із правом вирішального голосу [12, арк. 23], а 23 лютого Головний отаман доручив Ю. Тютюннику здійснити практичні заходи щодо формування апарату штабу та налагодження його роботи.

Упродовж весни 1921 р. ППШ, спочатку у складі 7 чол., перебував у м. Тарнові, таємно проводячи роботу із представниками українських повстанських організацій

і зв'язківцями партизанських загонів. Після належної перевірки цих осіб, переважна більшість із них на зворотному шляху отримувала агітаційну літературу, спеціальні інструкції та фінансові засоби для продовження збройної боротьби. У зв'язку із збільшенням обсягів роботи ППШ 22 червня 1921 р. було переведено до м. Львова [13, арк. 1].

На цей час ППШ мав розгорнуту структуру і складався із трьох частин – «керувань або референтур: політичного, цивільного та військового керування, причому дві перші референтури перебували у стані організаційної розбудови, їх очолювали помічники начальника ППШ» [13, арк. 101].

Виконуючим обов'язки помічника начальника ППШ по військовому керуванню було призначено начальника штабу 3-ї Залізної дивізії генштабу полковника М. Пересаду (Суходольського), інші дві вакансії начальників референтур влітку 1921 р. були вільні [14, арк. 15].

Політична референтура відповідала за розповсюдження відозвів і звернень Уряду УНР, проведення всебічних агітаційно-пропагандистських заходів проти більшовицької влади. У свою чергу, референтура цивільного керування у випадку успішного розгортання повстання мала вжити заходів щодо організації на звільнених територіях України місцевих органів влади та забезпечити підтримку ними повстанських військ. Референтури цивільного керування належало також забезпечити проведення мобілізації населення, подальше регулювання взаємин між військовою і місцевою владами, постачання військ та запобігання погромам [15, арк. 5].

Діяльність референтури військового керування була зосереджена на організації, підготовці та проведенні збройного антибільшовицького повстання в Україні. Саме на цю референтуру припадала левова частина всієї підготовчої роботи, і тільки вона мала розгалужену структуру, складаючись із трьох відділів: I-й (Організаційний),

Юрко ТЮТЮННИК
генерал-хорунжий УНР

II-й (Інформаційний) та III-й – (Операційний) [10, арк. 76]. Відділи поділялися на підвідділи та секції, кожна із яких відповідала за свою обмежену ділянку роботи.

I-й відділ керував роботою з вироблення планів організації партизанських сил та персональному підбору кадрів керівництва повстанських груп і районів, вів облік окремих партизанських загонів та міських повстанських комітетів (повстанкомів). Дуже відповідальним напрямком роботи I-го відділу була організація прикордонних контрольно-пропускних пунктів із мережею підпунктів, які служили для полегшення переходу кордону розвідниками та кур'єрами повстанців. Відділ складався із двох секцій – організаційної та обліку; двох підвідділів – персонального і матеріального (останній – у складі етапової, транспортної і постачальної секцій) [13, арк. 101]. Очолював I-й відділ генштабу сотник (пізніше – підполковник) С. Скорняків [16, арк. 17].

II-й відділ (Інформаційний) займався збиранням інформації стосовно чисельності,

озброєння та пересувань частин більшовицької армії, накопичував дані, що торкалися політичного та економічного становища радянської влади в Україні. Виконання цих завдань досягалося влаштуванням розвідницьких пунктів у межах України, а також на Дону та Кубані. Крім цього, ІІ-й відділ шляхом вивчення й аналізу української, європейської та радянської преси висвітлював для урядових і військових органів УНР погляди держав на національний партизансько-повстанський рух. Відділ складався із трьох секцій: преси, дефензиви і оfenзиви. Остання поділялася на дві частини – евіденційну (з підвідділами евіденції, малювання та картотеки) і організаційну, куди входили паспортне бюро, підвідділ агентури та вишколу [13, арк. 101–103]. Керував роботою відділу начальник Розвідувальної управи І-го генерал-квартирмейстерства Генерального штабу Армії УНР генштабу підполковник О. Кузьмінський [14, арк. 15].

ІІ-й відділ (Оперативний) розробляв усі бойові операції і оперативні завдання для партизанських формувань, готував проекти наказів повстанським загонам. За вимогами військового командування та Генерального штабу відділ готував воєнно-політичні зведення і аналітичні ситуаційні звіти [13, арк. 102]. Начальником Оперативного відділу на початку літа 1921 р. тимчасово було призначено генштабу підполковника Снігіріва [17, 101], пізніше ІІ-й відділ було сполучено із Організаційним.

Розгалуженість власної структури та перебування на провідних посадах досвідчених старшин генштабу, дозволяла ППШ ефективно охоплювати своїм впливом партизансько-повстанський рух в Україні, особливо у її західних і центральних регіонах – на Поділлі, Волині, Київщині та Катеринославщині.

Підготовка та проведення майбутнього збройного повстання вимагала ретельної та планомірної роботи розвідницького й агентурного змісту на теренах України. Маючи

на меті підняти на належний рівень заходи по забезпеченню дій міського підпілля та окремих партизанських загонів, 12 березня 1921 р. (як представництво ППШ) у Львові при штабі VI-ї польської армії було створено український інформаційний (розвідницький) відділ під назвою «Евіденція-ІІ» у складі трьох частин: організаційної, обліку, евіденційної та політичної секції [13, арк. 1].

«Евіденція» приймала представників українських повстанських організацій та партизанських загонів, які перетинали польсько-більшовицький кордон у пошуках зв'язку із Державним центром УНР. Відомості, отримані від повстанців та партизанських відділів, разом зі звітами власних агентів давали змогу «Евіденції-ІІ» складати розвідувальні донесення про стан та чисельність більшовицької армії. Відділ займався також посилкою в Україну старшин, відряджених ППШ для ведення організаційної роботи серед місцевого населення та подальшого формування збройних загонів із селян-повстанців. Крім цього, окремим старшинам доручалося виконання спеціальних розвідницьких завдань, належним чином підготовлені старшини, надсилалися для заміщення вільних посад начальників повстанських районів. Начальники штабів повстанських районів були зобов'язані регулярно надавати «Евіденції-ІІ» власні розвідзвіти. Маючи на меті підняти ефективність розвідницької роботи, підполковник О. Кузьмінський за дорученням Ю. Тютюнника розробив кілька інструкцій: для опитування біженців із України, для фахових розвідників та інші [додаток. №1].

Усвідомлюючи, що збереження повної конспірації у роботі є вагомою, якщо не головною частиною подальшої успішної діяльності відділу, керівний склад «Евіденції-ІІ» уважно перевіряв зв'язківців, що прибували із України. Також ретельно оглядався і склад старшин-організаторів, які відряджалися до України для проведення таємної роботи. Такий обережний підхід до агентур-

ного складу зберіг до певного часу майже повну таємність напрямків діяльності ППШ [18, арк. 2].

Виходячи із нагальної потреби значно поширити обсяг роботи з організаційної підтримки партизанського руху, а також з метою посилити оперативний зв'язок зі штабами повстанських груп і районів, «Евіденція-II» вжила грунтовних заходів щодо створення кордонних контрольно-перепускних пунктів (КПП) із мережею підпунктів. Ці пункти, власне, і повинні були служити для безпечної переходу кордону зв'язківцями та розвідниками, а також для попередньої перевірки інших осіб.

Після затвердження положення про організацію КПП начальником ППШ і узгодження дій із польською військовою владою, у березні 1921 р. було влаштовано два КПП у Тернополі та в Дубно (з підпунктами на кордоні в Ланівцях, Корці і Підволочиську). Очолювали їх офіцери польської армії, але всією роботою керували українські старшини, що пройшли спеціальну підготовку [19, арк. 5].

Безперервна робота тільки двох пунктів дозволила надіслати до 1 червня 1921 р. в Україну із різними завданнями 200 старшин Армії УНР [13, арк. 34]. Проте збільшення загального обсягу роботи ППШ внаслідок піднесення партизансько-повстанського руху у квітні-травні 1921 р. гостро вимагало розширення мережі прикордонних пунктів. Тому їх кількість була збільшена до п'яти (із 14-ма підпунктами). Вони були влаштовані, крім Тернополя (робота КПП у Дубно була припинена), у Кременці (із підпунктами в Шумську та Куневі), у Копичинцях (Кудринці, Скала, Гусятин), у Рівному (Острог, Усте, Сatanів) і в Сарнах [20, арк. 38]. Кожен пункт обслуговував призначенну йому повстанську групу в Україні, намічав найоптимальніші маршрути руху розвідників, розробляв постійні етапні шляхи для зв'язківців партизанських загонів.

Ефективна діяльність цих пунктів дала змогу ППШ надіслати в Україну в червні – 137 старшин-організаторів партизанського

руху, у липні-серпні 1921 р. – 144 чол. [13, арк. 34].

Після перенесення ППШ до Львова (квітень 1921 р. – В. К.) наказом генерала Ю. Тютюнника «Евіденція-II» у кінці червня була реорганізована у II-й (Інформаційний) відділ штабу. Дбаючи про розгортання власної розвідницької мережі в Україні, на початку липня 1921 р. рішенням начальника ППШ при II-му відділі були органіовані курси начальників інформаційних відділів повстанських груп і районів, на яких було підготовлено 60 старшин і 4 розвідники [13, арк. 2].

ППШ розміщувався у Підзамчі, у будинку Другого відділу Команди Корпусної округи (у скороченні DOK/II-Lwow). У народі будинок називався «Кисельки» – колишній санаторій. Була це Львівська експозитура II Відділу Генерального штабу Польського війська (тобто розвідка). Шеф Львівської експозитури II Відділу ГШ ПВ просив свого зверхника, шефа II Відділу Генерального штабу ПВ у Варшаві, підполковника Ігнатія Матушевського, щоб українському Повстанському штабові дати якнайбільшу допомогу, бойовий виряд, обмундирування та харчі.

Це дало змогу ППШ здійснити цілу низку заходів організаційного змісту стосовно партизанських загонів, маючи на меті надати партизансько-повстанському рухові в Україні рис загальності і планомірності. Вся територія була поділена на чотири Повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. були реорганізовані у п'ять Повстанських груп і 22 Повстанські райони. Начальники груп і районів мали керувати всім партизанським рухом у доручених місцевостях, координуючи діяльність відділів та повстанськомів на місцях.

I-ша (Південна) Повстанська група охоплювала території Миколаївської, Одеської, Херсонської губерній, південь Поділля та західну частину Катеринославщини. Вона була обмежена на заході румунсько-більшовицьким кордоном по р. Дністер, на півдні –

Чорним морем, на сході – р. Дніпро і на півночі – лінією Ямпіль – Вапнярка – Черкаси [21, арк. 11–19].

30 червня 1921 р. у Кишиневі було створено штаб Південної групи на чолі із генштабу підполковником Стефанівим [22, арк. 17]. Командуючим І-ю Повстанською групою було призначено генерал-хорунжого А. Гулого (Гулого-Гуленка) [23, арк. 50].

ППШ почав свою діяльність із влаштування на р. Дністер переправно-розвідувальних пунктів (Атака, Вад-Рашков, Криуляни), якими користувалися старшини, що відряджалися у прикордонні губернії України. Кожен старшина мав своє завдання щодо формування партизанських загонів, збирання розвідницьких даних, проведення агітаційної роботи серед населення [24, арк. 6].

Наступним кроком штабу став поділ групи на п'ять повстанських районів, куди були відряджені старшини із організаційними завданнями для підготовки загально-го збройного повстання [25, арк. 265]. Штаб групи докладав великих зусиль для встановлення постійного контакту із існуючими у містах таємними повстанськими організаціями (повстанкомами) та їх всебічної підтримки.

Одним із найбільш боєздатних було міське підпілля в Одесі, де взимку 1921 р. був створений губернський повстанкоми на чолі із Політичним центром («Політичною п'ятіркою») у складі пп. Осмоловського, Дудовицького, Грінченка і начальника Одеської ділянки полковника Сарновського [26, арк. 19–21]. П'ятого члена керівництва повстанкому не встановлено.

Одеська повстанська організація структурно поділялась на райони, а ті у свою чергу – на ділянки. Таємні осередки повстанкому у вигляді «п'ятірок» були створені на великих промислових підприємствах Одеси, «П'ятірка водників» діяла на морських комунікаціях, а «Залізнична п'ятірка» мала свої відгалуження на всій ділянці лінії Одеса-Київ та охоплювала своїм впливом населення окремих районів обабіч залізни-

ці. П'ятірки розповсюджували відзови та звернення Уряду УНР, скликали таємні збори, де агітували робітників і селян проти більшовицької влади. Районні осередки повстанкому накопичували зброю, залучали селян до партизанських відділів [26, арк. 19–21].

У межах І-ї Повстанської групи діяв також Обласний повстанком Катеринославщини, Херсонщини та Таврії, до повітових відгалужень яких входило по кілька сот чоловік (зокрема, тільки у Єлисаветградському повіті таємна організація нараховувала до 500 чол.) [27, арк. 83].

Ще однією підпільною організацією регіонального масштабу, вплив якої відчувався на тільки у межах її перебування (Черкащина), але й на значних відстанях, був Холодноярський повстанком Право- і Лівобережної України [28, арк. 3]. Саме тут, користуючись сприятливими топографічними умовами місцевості (величезні масиви лісів, балки, болота, численні острови на р. Дніпро і р. Тясмин) та широкою підтримкою місцевого населення, у районі Холодного Яру – на межі чотирьох повстанських груп – акумулювалися значні сили повстанців.

Головою Холодноярського повстанкому було обрано колишнього члена Української Центральної Ради п. Панченка, членами пп. Дзигаря, Шапошника, Нестеренка, Данченка та ін. Провід повстанкому підтримував сталий зв'язок із екзильним Урядом УНР, здійснюючи політичне керівництво партизанським рухом у окрузі. Для проведення бойових акцій проти московської влади був утворений Холодноярський повстанський штаб на чолі із головним отаманом Петренком. До штабу входили ватажки місцевих партизанських загонів – отамани Деркач, Чучупака, Василенко та інші [29, арк. 53–58]. Загальна чисельність тільки постійного складу партизанських загонів у червні 1921 р. становила 580 чол., а під час бойових акцій особовий склад загонів значно збільшувався за рахунок співчуваючих селян [30, арк. 73].

Найбільш запеклі бої у квітні-травні 1921 р. між повстанцями та більшовицькою армією точилися на Поділлі, південно частина якого (Балтський і Ольгопільський повіти і далі до ст. Вапнярка) входила до складу І-ї Повстанської групи. Відомий партизанський ватажок – командуючий 5-им повстанським районом отаман Семен Заболотний – ще у січні почав свою бойову діяльність проти більшовицьких військ на півдні Гайсинського повіту. Користуючись широкою підтримкою населення, формування С. Заболотного у березні закріпилися у Балтському та Первомайському повітах. Для проведення роботи серед населення отаман Заболотний організував політично-агітаційний відділ, а адміністративні питання вирішувала Рада, утворена із місцевих селян.

Вчасна організаційна допомога із боку ППШ шляхом надсилення у цей район старшин Армії УНР дозволила Заболотному створити міцне постійне ядро свого загону чисельністю у 800 шабель і багнетів при 16 скорострілах [31, арк. 1–9]. Взагалі Заболотного підтримувало до 6000 озброєних селян, необхідна кількість яких збиралась за наказом на кілька днів при проведенні великих партизанських операцій [13, арк. 62–65]. Сили повстанців у цьому районі були поділені на окремі відділи під проводом призначених командирів (отаманів Добровольського, Кошового, Солтиса). В оперативному підпорядкуванні Заболотного діяла Придністрянська партизанска бригада (4-та повстанська дивізія отамана Заболотного) на чолі із отаманом Кіршулом, а колишній командир 45-ї советської дивізії Савицький під прізвищем Гаркуша очолював кінну розвідку 26-го кавалерійського полку [25, арк. 265].

Велике значення отаман Семен Заболотний приділяв створенню власної агентурної мережі не тільки серед місцевого населення, а й, головне, у частинах більшовицької армії. Цього було досягнуто притягненням до співпраці із партизанами до-

сить високих чинів РСЧА: командира 70-ї бригади Крюковського (*отаман Крук – В. К.*) і командира полку кінноти бригади Г. Котовського І. Кіршула. Свідомо співпрацювали із Заболотним командир 26-го полку Байда-Верещак (*колишній ад'ютант генерала Грекова – В. К.*) [26, арк. 19–21].

З повстанцями співпрацював командир 1-го полку 1-ї дивізії Червоного козацтва (колишній осавул Війська Донського) та командир відділу розвідників 2-ї дивізії Червоного козацтва. Таємно допомагав українському командуванню і командир 41-ї радианської дивізії Володимир Стойкін, колишній начальник постачання Військового міністерства УНР.

Саме комбриг Леонід Крюковський у визначений момент мав проголосити себе отаманом Повстанських військ України і оголосити війну советській владі. Бойові дії планувалося почати у післяживній час, коли більшовики мали відновити реквізиції хліба, тепер вже нового врожаю.

Це давало змогу штабові отамана Заболотного розробляти та проводити широкомасштабні військові операції проти регулярних сил більшовицької армії, уникаючи великих власних втрат у боях. Найбільш показовою у цьому відношенні була партизанска операція 2 квітня 1921 р., коли відділ отамана Кошового чисельністю до 200 шабель і багнетів стрімким ударом раптово захопив повітове м. Ольгопіль, де розташовувався штаб 12-ї стрілецької дивізії червоних. Порушивши перед цим зв'язок підлеглих бригад із командування дивізії, партизани після короткого бою захопили штаб дивізії. Під час бою загинув начдив А. Рева, що внесло на короткий час повну дезорганізацію в дії підрозділів 12-ї дивізії та дозволило партизанам майже без втрат залишити місто [30, арк. 47].

Оцінюючи ситуацію, одеські чекісти відзначили «досі небачене ще явище»: «Маса колишніх комуністів, особливо з боротьбистів і червоних партизанів, працює для Заболотного. Перевопнення органів Сovvlasti

на місцях самостійниками говорить про непродуктивність (чекістської) роботи, що там проводиться».

Ці та інші успіхи повстанців почали серйозно непокоїти більшовицьке керівництво України. По всьому Поділлю було оголошено військове становище. Зосередивши у цьому районі дві дивізії, командування червоних планувало оточити сили Заболотного і цілком їх знищити, але досягнуто цього не було. Вдало маневруючи, партизанські загони вийшли із кільця, хоча й зазнали значних втрат. Виходячи із тяжкого оперативного становища повстанських сил у червні 1921 р., згідно наказу ППШ, отаман Заболотний поділив ядро свого загону на кілька невеликих відділів, а селяни розійшлися по власних оселях.

Максимальне піднесення мав партизансько-повстанський рух на півночі Поділля, на Волині та Київщині, де ППШ було розгорнуто Північний повстанський фронт. З початком весни 1921 р. він був реорганізований у II-гу Повстанську групу (у межах території, окресленої лініями: річки Прип'ять і Дніпро, залізниця Черкаси – Вапнярка і далі до Ямполя, річка Дністер, польський кордон) у складі п'яти (від 6-го по 10-й) повстанських районів. Таке становище значною мірою пояснювалося тим, що у кінці січня 1921 р. представники патріотично настроєної української інтелігенції різних політичних переконань згуртувалися в Києві у єдину таємну організацію під назвою: «Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет» (ВЦПК). Головною метою Комітету було звільнення України від більшовицького панування та відновлення влади Уряду УНР. За сприятливих умов (при вдалому розгортанні загального повстання), ВЦПК мав перебрати на себе функції тимчасового уряду до повернення із закордону до Києва легітимного Уряду УНР. Як йшлося у звіті ППШ про діяльність ВЦПК: «...для цього він намагався скористатися загальним незадоволенням селян сучасним становищем і викристалі-

зувати аморфну масу в окремі повстанські організації, зв'язавши які між собою, отримати могутню організацію, проникнути єдиним духом і єдиним намаганням створити самостійну У.Н.Р.» [32, арк. 3].

Як військово-політична організація української опозиції, ВЦПК будувалася на конспіративних засадах. На чолі Комітету стояло Правління із 5–6 членів. Головою ВЦПК було обрано полковника І. Чепілка, до складу Комітету на посаду референта у зовнішніх зв'язках ВЦПК було призначено представника ППШ по Києву сотника І. Андруха (Абраменка). У керівні структури Комітету входив і відомий український поет Г. Чупринка [32, арк. 3].

З самого початку, намагаючись узгодити свою діяльність із зусиллями ППШ з підготовки загального збройного повстання в Україні, ВЦПК у лютому 1921 р. надіслав до Польщі свого першого зв'язківця, який повідомив Державний центр про створення Комітету, а також зажадав від ППШ організаційної та фінансової допомоги.

Скориставшись із цієї допомоги, але спираючись головним чином на власні сили, Комітет розгорнув широку агітаційну та агентурно-розвідувальну роботу серед міського населення і селян, у військових частинах і штабах Червоної армії, в учбових закладах і цивільних установах, у старшинських військових школах – чим привернув на свій бік багато співчуваючих. Відгалуження ВЦПК у вигляді повітових повстанкомів були створені в Уманському, Звенигородському та в інших повітах, які, у свою чергу, поділялися на волосні організації [26, арк. 3–5].

У Києві серед слухачів Школи червоних старшин була створена підпільна «Українська військова організація», а до складу таємної «Військової організації січових стрільців» увійшли козаки і старшини галицького червоного полку на Уманщині [33, арк. 3].

Після того, як Комітет встановив зв'язки із регіональними повстанськими організаціями Катеринославщини, Одеси і Холодного

Яру та із командирами окремих партизанських загонів Київської губернії, він, за дорученням ППШ, починає виконувати координуючу роль у всеукраїнському повстанському русі.

12 квітня 1921 р. ВЦПК доручив одному із найвпливовіших партизанських ватажків – підполковнику Ю. Мордалевичу – «керування і організацію Повстанських військових сил у районі Київ – Козятин – Фастів – Київ». У посвідченні, виданому Комітетом, далі йшлося: «Всім отаманам окремих загонів цього району наказується коритись Ю. Мордалевичу і безумовно виконувати всі оперативні завдання і ні в якому разі самочинно не робити виступів, що може пошкодити виробленому В.Ц.П.К. загальному плану». 24 травня 1921 р. це рішення було затверджено Головним отаманом Військ УНР С. Петлюрою, який одночасно призначив Ю. Мордалевича командуючим 2-ою Повстанською групою. Для проведення організаційно-оперативної роботи у червні 1921 р. у Київ було відкомандовано помічника командуючого Волинською дивізією Армії УНР генерал-хорунжого В. Галкіна [34, арк.17–20].

В оперативному відношенні командуючому 2-ю групою підлягали загони отаманів Струка, Зайця, Орлика, Гонти, Богатиренка. Лисиці, Біди, Цвітковського, Завзятоого та інших [31, арк.1–9]. Ці повстанські відділи базувалися переважно у межах Київської губернії, здійснюючи тривалі рейди до суміжних районів.

Великі партизанські формування діяли і на Поділлі, куди рішенням Головного отамана Військ УНР С. Петлюри для оперативного керівництва повстанським рухом були відряджені отаман Карий (полковник Яворський) і отаман Вогонь (підполковник Горбалиюк) [35, с.100]. Створений ними штаб узгоджував дії загонів отаманів Лихо-Дороженка (полковника М. Межового), Підкови, Цимбалюка, Пушкаря та інших, що входили до складу 144-ї Надбужанської дивізії, яка із лютого 1921 р. діяла в районі

Гайсина, Тульчина, Брацлава і Чигирина. Подекуди окремі загони дивізії поширювали свої дії і на Уманщину. Загальна чисельність повстанців у дивізії становила 640 чол. при 6 кулеметах. Дивізія складалася із двох куренів по дві сотні у кожному, штабної сотні, взводу розвідників та відділу контррозвідки. Пересування відділів дивізії відбувалося у кінному строї або на возах. Комплектування дивізії відбувалося за рахунок добровольців-селян та мобілізації старшин. У відділах проводилася стройова підготовка, у дивізії віддавалися накази за підписом командира – отамана Хмари (сона I. Годзиковського) [31, арк.8].

145-й Гайсинський повстанський пішо-кінний полк отамана Підкови складався із трьох сотень: пішої, кінної та штабної. Щодоби у полку призначався черговий старшина, штаб розповсюджував серед місцевого населення листівки, де закликав до повстання проти більшовицької влади. Користуючись підтримкою селян, полк успішно діяв у Гайсинському повіті, а також у районі м. Теплик [31, арк.8–9].

Командуючим III-ї Повстанської групи (територія Чернігівської і Полтавської губерній та північна частина Катеринославщини) було призначено отамана Левченка. Його загін нараховував 600 багнетів і 100 шабель [36, арк.81–82]. На Полтавщині діяли загони отаманів Матвієнка (150 багнетів і 60 шабель), Чорного (300 чол.), Трепета, Колебарди, Григорука та ін. [37, арк.8].

У південній частині України (Таврія, Крим, південна частина Катеринославщини) ППШ була розгорнута IV-та Повстанська група на чолі із отаманом Бровою, загін (300 шабель і 1000 багнетів), який оперував у центральній Катеринославщині. [38, арк.17].

До району дій V-ї Повстанської групи входили Харківщина та Донбас. Тут діяло кілька невеликих загонів отаманів Зінченка, Скворцова-Лекси, Білецького та Кovalя [39, арк. 7–15,23,41].

Аналізуючи стан розвитку партизанського руху у межах кожної повстанської

групи та вплив ППШ на подальше його розгорнення, слід зазначити, що найбільш активні зіткнення між повстанцями і частинами РСЧА відбувалися на Поділлі, Київщині та у районі Холодного Яру. Саме на ці регіони і була скерована головна увага ППШ, саме сюди відряджалася більшість зв'язківців та старшин-організаторів, спрямовувалися кошти і зброя. У той же час, у зв'язку із значною віддаленістю III-ї і IV-ї груп, вплив ППШ тут був значно меншим, а в V-й групі він майже не відчувався. Серед причин, що пояснюють такий стан справ, слід наголосити на те, що у межах південної України діяло багато партизанських загонів, які тяжіли (або входили) до Революційно-повстанської армії Н. Махна.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що весною – на початку літа 1921 р. партизансько-повстанський рух в Україні набув рис загальності і примушував більшовицьку владу залучати для боротьби із ним велиki військові з'єднання. Застосування проти партизан регулярних військ упродовж літа 1921 р. призвело до значного розпорощення повстанських загонів, які починають діяти невеликими відділками по 15–70 осіб. Удали частин РСЧА завдали великих втрат повстанцям, окремі загони взагалі припинили своє існування, інші перейшли у пасивний стан і тимчасово відмовилися від активних бойових дій.

Через підривну роботу ЧК болючих втрат зазнало також міське підпілля. В перших днях червня чекісти викрили одеську губернську повстанську організацію та повстанкоми Катеринославщини, Херсонщини і Таврії, що мали постійний зв'язок із Києвом [26, арк. 19]. У серпні було викрито Київську міську, Уманську і Звенигородську повітові повстанські організації [32, арк. 5].

Частинами РСЧА і ЧК був ліквідований і Холодноярський окружний повстанком. За короткий час агентами ЧК-ГПУ було вбито цілу низку партизанських ватажків, а Московським керівництвом була оголошена амністія всім повстанцям. Все це

негативно відбилося на загальному розвитку повстанського руху, а після переходу на бік радянської влади кількох провідних повстанських отаманів (Мордалевича, Верхапівського, Богатиренка, Цвітковського та ін.) партизани залишилися без провідників. Тільки за липень 1921 р. втрати повстанців стали суттєвими: загинуло – 26 отаманів і 1189 партизанів; взято у полон – 9 отаманів і 1537 партизанів; скористалося амністією – 27 отаманів і 473 партизанів [40, арк. 12а].

На території України у цей час дислокувалося 35 дивізій, 10 бригад, технічні та спеціальні частини Червоної армії у кількості 1 млн. 200 тис. воїнів, які були зведені у 5 армій (4-ту, 6-ту, 12-ту, 14-ту, 1-шу кінну).

Отже, загальна стратегічна ситуація в Україні на кінець літа 1921 р. не сприяла проведенню збройного повстання, проте ППШ продовжувало здійснювати комплекс заходів оперативно-організаційного характеру, готовуючись до широкого виступу проти радянської влади. У загальних рисах стратегічний план ППШ передбачав нанесення майже одночасного комбінованого удару із трьох напрямків. Бойові дії мали бути розпочаті рейдом Бессарабської (Південної) групи генерала А. Гулого у напрямку Тирасполь – Одеса, із наступним з'єднанням групи із силами отамана Заболотного та поширенням повстанських дій на весь південний захід України. Проте цей удар мав носити лише відволікаючий характер, який мав змусити більшовицьке командування (через загрозу втрати Одеси) зосередити у цьому регіоні значні військові сили. Наступним кроком операції мав стати удар ще однієї повстанської групи – Подільської, яка також мала завдання відтягнути на себе частини РСЧА на Поділлі. Після виконання цього Подільський загін мав з'єднатися із головними силами Повстанської армії УНР – Волинською групою, – наступ якої через Волинь мав кінцевою метою штурм та захоплення Києва [41, арк. 860].

Успішне здійснення цього плану у великій мірі залежало від ефективних і рап-

тових дій партизанських формувань та загонів, що підлягали командуючим II-ї, III-ї і IV-ї повстанських груп. Тому ППШ були розроблені докладні інструкції, які зобов'язали начальників відповідних груп здійснити напередодні рейду Повстанської армії УНР широкі партизанські акції в тилу Червоної армії. Так, отамани Орлик, Брова і Левченко отримали такі завдання: знищити станційні споруди і мости, чим унеможливити залізничне сполучення на найбільш важливих напрямках; перервати зв'язок між штабами Київського і Харківського військових округів із підлеглими їм з'єднаннями РСЧА; захопити, якби можливо, губернські міста – Катеринослав, Полтаву, Харків. Крім того, штаби повстанських груп мали забезпечити надійний зв'язок для вчасного оголошення наказу про загальне збройне повстання, а у випадку захоплення окремих повітів – створювати на місцях органи влади, повстанські відділи переформовувати у регулярні сотні та курені Армії УНР. В інструкціях також зазначалося про необхідність повної ліквідації всіх більшовицьких інституцій, чекістських загонів; всі примусово мобілізовані селяни після складення зброї повинні бути відпущені по домівках [42, арк. 68].

Незважаючи на досить чітку схему розробленого плану виступу, його практичне виконання було майже неможливим. Розрахунки ППШ про те, що рейд трьох військових груп Армії УНР із різних напрямків буде тим поштовхом, який сколихне українське селянство та призведе до загального збройного повстання проти окупантів – влади, був, м'яко кажучи, занадто оптимістичним. Проте генерал Ю. Тютюнник і надалі наполягав на продовженні підготовки рейду. Його не зупинили і відомості, що надходили із України про викриття ЧК регіональних та губернських повстанкомів, про неспроможність командуючих повстанськими групами виконати наказ ППШ про проведення широких партизанських акцій, які мали полегшити виконання завдань головним силам.

Необхідно зазначити, що і польська влада дуже стримано ставилася до організації походу українських військ, що готувався ППШ. Місцева військова і цивільна влада всіляко перешкоджала процесу формування повстанських відділів. Крім того, у прикордонній смузі дуже активно діяла більшовицька агентура, що могло привести до зриву раптовості майбутніх ударів повстанських військ.

Ще однією проблемою, від вирішення якої значною мірою залежав успіх рейду, була повна відсутність зброї. ППШ ще влітку 1921 р. вжив певних заходів щодо влаштування біля польсько-більшовицького кордону таємних сховищ зброї, які мали служити для постачання партизанських загонів. Проте ці вимоги ППШ не були задоволені поляками, які тільки 12 жовтня 1921 р. надали у розпорядження Ю. Тютюнника першу і дуже обмежену партію стрілецької зброї [14, арк. 15].

Але, незважаючи на таке скрутне становище із збросю, у кінці жовтня 1921 р. справа організації визвольного походу Армії УНР перейшла у площину реального виконання. 23 жовтня Головний отаман Військ УНР С. Петлюра призначив генерал-хорунжого Ю. Тютюнника командуючим всіма повстанськими силами в Україні. Відповідно до цього наказу, у безпосередню підлегість йому переходили всі начальники повстанських груп та районів [42, арк. 10]. Цього ж дня наказом ч.1 Партизансько-повстанський штаб при Головній команді Військ УНР було розформовано – замість нього у Львові було залишено Українське пресово-інформаційне бюро. Начальником штабу Повстанської армії УНР було призначено генштабу полковника Ю. Отмарштайна, йому ж було доручено сформувати і апарат штабу.

Штаб Повстанської армії поділявся на такі відділи і секції: 1-й (Організаційний), 2-й (Розвідницький), 3-й (Оперативний), 4-й (Адміністративний) і Матеріальну секцію. Начальником цивільного керування

при штабі армії було призначено С. Куриленка, політичним референтом – С. Тимошенка, підполковника Ступницького призначено командуючим П-ю Повстанською групою, полковник М. Пересада очолив Станицю зв'язку штабу армії із Головним отаманом Військ УНР [42, арк. 10].

Генерал-хорунжому В. Янченку і підполковнику М. Палію наказувалося негайно закінчити формування відділів Повстанської армії, куди повинні були увійти всі вояки, що прибули із тaborів у район Рівне – Костопіль – Мицьки – Копичинці. 24 жовтня 1921 р. Ю. Тютюнник надіслав командуючим повстанських груп наказ, яким доручав їм оголосити загальне повстання, а 2 листопада були здійснені останні призначення: полковника Гаєвського інспектором армії, старшого лейтенанта флоту М. Білинського – начальником постачання армії. Головному лікарю армії О. Плітосу було доручено організувати польовий шпиталь [42, арк. 12].

Початок рейду Південної (Бессарабської) групи генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка через непідготовленість затримувався. Він і його штаб не зуміли вчасно розпочати бойові дії, що загрожувало зрыву стратегічного плану ППШ.

Командуючим Подільською групою було призначено командира 4-го кінного полку 4-ї Київської дивізії Армії УНР підполковника М. Палія (Сидорянського). Група складалась із козаків та старшин Київської дивізії кількістю 525 осіб. [45, 52]. 25 жовтня 1921 р. у Чорткові вояки групи отримали зброю: 200 рушниць і 1000 набоїв до них та п'ять скорострілів із чотирма стрічками [46, арк. 108]. Решту зброї командування групи планувало захопити на території України шляхом роззброєння більшовицьких військових частин. Група мала відтягнути на себе прикордонні з'єднання Червоної армії і цим дати можливість головним силам Повстанської армії УНР – Волинській групі – завдати основний удар у напрямку на Коростень і далі на Київ.

Волинська група почала формуватися у першій половині жовтня у таборі Олександрові із козаків та старшин 2-ї, 3-ї, 4-ї, 6-ї дивізій Армії УНР, що виявили бажання взяти участь у визвольному поході. З особливою ретельністю командування підходило до підбору старшинського складу групи. Остаточне формування Волинської групи відбулося у прикордонних селах (Яринівка, Мицьки, Костопіль та ін.) [47, 49]. На 2 листопада чисельність групи становила 216 старшин та 663 козака [46, арк. 107].

Під час формування була отримана зброя: 430 рушниць і 74 тисяч набоїв до них; 34 скорострілів із набоями та стрічками до них; 300 шабель 150 списів; підривне майно – 150 піроксилінових шашок, 150 кг. піроксиліну та 600 ручних гранат [48, арк. 25]. «Окремо треба сказати про стан взуття і одягу старшин та козаків, що вириушили в похід. Взуття: 35 відсотків цілком роззутих (босі), а решта у взутті дуже кепського стану. Одяг: 50 відсотків без верхнього плаття, одяг решти – старий і потертий» – так мовилося у рапорті генерала Ю. Тютюнника С. Петлюрі. Щоб якось вийти із цього становища, для босих були закуплені лікові постоли [48, арк. 25].

Незважаючи на всі несприятливі обставини, Командуючий Повстанською армією Ю. Тютюнник видав наказ Повстанським групам в Україні проголосити загальне повстання.

У своєму рапорті С.Петлюрі він доповідав, що, «...незважаючи на тяжкі умови, в яких доводиться проводити повстання, настrij старшин і козаків, що виришають на Україну, є цілком гарний. Загартовані у боях із ворогами своєї Батьківщини – московськими окупантами, вони з твердою вірою в успіх сміло йдуть уперед на рішучий бій, відчуваючи історичну правду і святість своєї справи» [48, арк. 25].

Рейд закордонних повстанських груп, недостатньо підготовлений, розпочатий із запізненням і не підтриманий місцевим повстанством, потерпів невдачу.

Таким чином, діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді Військ УНР покликана була надати організаційно-оперативну і кадрову підготовку народному руху опору більшовицькій владі. Величезний комплекс заходів, здійснених ППШ, є яскравим свідченням потенціалу

нації, проявом її прагнення до незалежності, до розбудови свого власного державного життя. Невдача походу, обумовлена низкою причин, не означала повного припинення боротьби проти більшовицької влади, хоча і відчутно негативно вплинула на подальший визвольний рух в Україні.

ДЖЕРЕЛА

1. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922). Сборник документов. В 4-х томах. – М.: Воениздат, 1971. – Т. 1. – 787 с.
2. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. – Т. 38. – С. 35; 250; 313.
3. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений – Т. 41. – С. 365.
4. Російський Державний Воєнний архів (далі – РДВА). – Ф. 15, оп. 3, спр. 1364, арк. 66.
5. РДВА. – Ф. 15, оп. 3, спр. 1365. – Арк. 156.
6. РДВА. – Ф. 15, оп. 3, спр. 1378. – Арк. 121–134.
7. ЦДАВОУ. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 32. – Арк. 75.
8. Симон Петлюра: статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – 627 с.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 165. – Арк. 223.
10. ЦДАВОУ. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 113. – Арк. 21; 76.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 482. – Арк. 46.
12. ЦДАВОУ. – Ф. 3361, оп. 1, спр. 15. – Арк. 23.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 29. – Арк. 1; 2; 34; арк. 62–65; 101; 102; 103.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 15. – Арк. 13; 15.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 88. – Арк. 5.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп.1, спр. 947. – Арк. 17.
17. Мазепа І. Україна вогні і бурі революції 1917–1921 рр. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія: – Прага: Прометеї, 1942. – 212 с.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 296. – Арк. 2.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 157. – Арк. 5.
20. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 2, спр. 3а. – Арк. 38.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 2, спр. 14. – Арк. 11–19.
22. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 2, спр. 1040. – Арк. 17.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 474. – Арк. 50.
24. ЦДАВОУ. – Ф 4, оп.1, спр. 567. – Арк. 6.
25. ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 827. – Арк. 265.
26. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 11. – Арк. 3-5; 19–21.
27. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 29. – Арк. 83.
28. ЦДАВОУ. – Ф. 3361, оп. 1, спр. 10. – Арк. 3.
29. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 46. – Арк. 53–58.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 615. – Арк. 47; 73.
31. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 17. – Арк. 1; 5; 6; 7; 8; 9.
32. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 4а. – Арк. 3; 5.
33. ЦДАВОУ. – Ф. 3361, оп. 1, спр. 1. – Арк. 3.
34. ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 947. – Арк. 17–20.

35. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. – Т. 3. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – Прага: Прометей, 1943. – 234 с.
36. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 9. – Арк. 81–82.
37. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 211. – Арк. 8.
38. Бібліотека Народова у Варшаві (далі – БНВ). – спр. 68863. – Арк. 17.
39. Харківський обласний державний архів. – Ф.Р-200, оп. 1, спр. 42. – Арк. 3–7, 10–15; ф. Р-2248, оп. 1, спр. 39. – Арк. 18–21; ф.Р.2550, оп. 2, спр. 56. – Арк. 7–15, 23, 41.
40. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 20. – Арк. 12а.
41. БНВ. – спр. 68848. – Арк. 860.
42. ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 569. – Арк. 10; 12; 68–70.
43. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 212. – Арк. 45.
44. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 18. – Арк. 7–8.
45. Герчанівський Д. Вигнати окупанта. – Мюнхен: 1969. – С. 52.
46. ЦДАВОУ. – Ф. 2, оп. 2, спр. 279. – Арк. 106; 107; 108.
47. Іванюк І. Базар // Літопис Волині. – 1992. – № 17–18. – С. 49; 52.
48. ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 568. – Арк. 25.
49. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210. – Арк. 47.
50. Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаману – Л.: Літопис Червоної Калини, 1930. – Ч. VII–VIII. – С. 17–20.
51. Чорний С. Сторінка з Другого Зимового Походу – Каліш: За державність, 1930. – 36. 2. – С. 203–204.
52. Махно Т. Відлуння листопадового рейду // Українська газета. – 2008. – 18–31 грудня.
53. Соловей Д. Голгофа України. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 288 с.
54. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 256. – Арк. 4.
55. Дідківський Д. Короткий огляд організації Волинської Повстанчої Армії в 1921–1922 рр. Літопис Волині. – 1956. – № 3. – С. 54–55.
56. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 82. – Арк. 1, 7, 9.
57. Капустянський М. Українська національна революція та українська збройна сила. // Розбудова Держави. – Торонто, 1958. – Ч. 22. – С. 1–6.

ВИЗНАЧЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ УКРАЇНИ (МАХНОВЦІВ) У ВЕРЕСНІ–ГРУДНІ 1919 РОКУ

Сергій СТЕЦЕНКО
полковник запасу

Стєценко Сергій. Визначення чисельності Революційної повстанської армії України (махновців) у вересні–грудні 1919 року.

У статті на підставі аналізу широкого кола історіографічних та архівних джерел автор здійснив підрахунки чисельності Революційної повстанської армії України (махновці) у вересні–грудні 1919 року.

Ключові слова: Нестор Махно, повстанська армія, Червона Армія, білогвардійські війська, чисельність війська, військовий облік.

Стєценко Сергей. Определение численности Революционной повстанческой армии Украины (махновцев) в сентябре–декабре 1919 года.

В статье на основе анализа многочисленных историографических и архивных источников автор осуществил подсчет численности Революционной повстанческой армии Украины (махновцев) в сентябре–декабре 1919 года.

Ключевые слова: Нестор Махно, повстанческая армия, Красная Армия, белогвардейские войска, численность войск, воинский учет.

Stetsenko Serhij. Determination of quantity of the Revolutionary insurgent army of Ukraine (makhnovtci) is in September–December, 1919.

In the article on the basis of analysis of wide circle of historiography and archived sources an author carried out the counts of quantity of the Revolutionary insurgent army of Ukraine in September–December, 1919.

Keywords: Nestor Makhno, insurgent army, Red Army, whiteguard troops, quantity of army, military account.

У вересні-грудні 1919 року повстанське військо під проводом Нестора Махна – Революційна повстанська армія України (махновці) (далі РПАУ(м)) досягло значних успіхів у боротьбі проти білогвардійських Збройних Сил Півдня Росії на чолі з А. Денікіним. Махновці завдали противнику низку відчутних поразок, утримували під контролем велику територію.

На сьогодні не існує єдиної думки стосовно чисельності РПАУ(м) восени 1919 року. Радянські джерела нараховують від 28 тис. [1, 282] до 40 тисяч осіб [2, 314], В. Білаш наводить дані до 110 тисяч без урахування партизанських загонів і допоміжних сил [3, 376], В. Волковинський називав цифру у 80 тисяч [4, 130]. За підрахунками О. Тимощука чисельність ядра РПАУ(м) становила 45–50 тис. осіб [5]. При цьому він бере до уваги дані щодо кількості махновців, які померли від тифу наприкінці 1919 року [3, 377] та щодо тих повстанців, які поповнили РСЧА у січні 1920 року [6].

Слушною є точка зору Я. Слащова і О. Тимошука, що в РПАУ(м) необхідно відрізняти її кадрове ядро та решту частин, які були сформовані у 1919 році. Кадрове ядро махновців Я. Слащов оцінював у 15 тисяч [7]. Він відносив до кадрового ядра, скоріше за все, ті частини РПАУ(м), які в боях проти підпорядкованих йому військ виявили високу боєздатність, витримку і наполегливість, а їхній командний склад – уміння управляти частинами за складних умов. Це війська двох махновських корпусів, які брали участь у боях проти корпусу Я. Слащова у листопаді-грудні 1919 року (1-й та 3-й корпуси РПАУ(м)). Ще два махновських «кадрових» корпуси діяли на інших ділянках фронту, з ними війська Я. Слащова не стикалися, відповідно він їх не ураховував. О. Тимошук визначає чисельність кадрового ядра махновського війська у 45–50 тисяч осіб [5]. Ця чисельність виглядає завищеною, і не зрозуміло, які з'єднання і частини РПАУ(м) О. Тимошук відносить до ядра війська.

Така розбіжність пояснюється різними підходами до оцінювання чисельності РПАУ(м).

Але ж є спосіб визначити чисельність РПАУ(м) значно точніше. Для цього необхідно встановити структуру і склад війська. Знаючи структуру і склад війська, типову чисельність частин і підрозділів, можливо встановити і чисельність усього війська.

Метою цієї статті є встановлення чисельності РПАУ(м) за часу найбільшого піднесення махновського руху.

Формування повстанського війська відбувалося за вкрай складних умов. Із поверненням у свій корінний район восени 1919 року, повстанське військо взяло під контроль велику територію. Сільське населення звільненого району майже одностайно підтримувало махновців, у районі була достатня продовольча база і кінське поголів'я для забезпечення великого високорухомого війська. Захоплені військові трофеї дозволяли озброїти майже стотисячне військо. Керівництво повстанців на чолі з Нестором Махном та за його ініціативою намагалось вжити ефективних заходів для збільшення війська, підвищення його боєздатності.

Більшість лідерів повстанців в Україні будували своє військо або загін на основі особистого авторитету, діяли авторитарно, писалися владою. На відміну від таких ватажків, Нестор Махно намагався у будівництві війська спиратися не на особистий авторитет, а на налагоджену спільну роботу місцевого самоврядування і штабу армії.

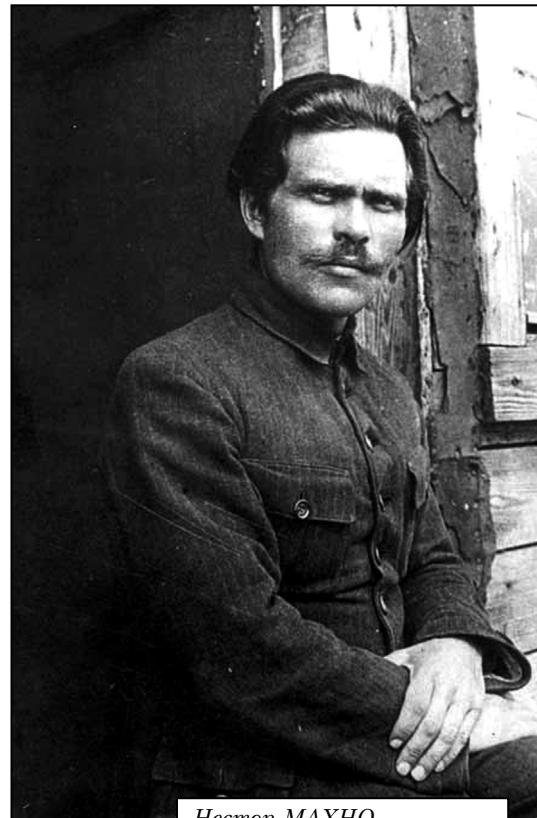
Звільнена область перебувала в оточенні білогвардійських військ. З північного заходу діяв корпус під командуванням Я. Слащова [7], зі сходу А. Денікін спрямував проти махновців усі резерви, які раніше планував для продовження наступу на Москву, а також ті, що формувалися [8, 466]. З протибільшовицького фронту А. Денікін зняв і спрямував проти махновців дві кавалерійські дивізії – Терську и Чеченську [8, 470], дві бригади донських козаків [9, 235],

чим суттєво ослабив фронт на Московському напрямку у вирішальний момент. Крім того, проти махновців були задіяні 3 окремих полки, 3 запасних батальйони, бронепотяги, інші частини [8, 470].

Продовольства і фуражу для коней у повстанців було достатньо, на складах РПАУ(м) запаси зерна і борошна становили 6-7 місячну норму [3, 378]. Незважаючи на відсутність зброярських промислових підприємств і сировини для виробництва зброї і боеприпасів, військо, завдяки захопленим трофеям, було в цілому забезпечене зброєю і боеприпасами. Але для найбільш розповсюдженій зброї (7,62 мм гвинтівок системи Мосіна і кулеметів системи Максима) набой бракувало [10]. Вкрай важкою була епідеміологічна обстановка. Через епідемію тифу кадрове ядро війська вже до початку грудня 1919 року втратило до 11000 осіб [11]. У знову сформованих частинах епідемія була ще сильнішою. Воєнно-Революційна Рада (ВРР) і командування РПАУ(м) вживало заходів для покращення санітарного стану особового складу, створили низку госпіталів і лікарень [12]. Був мобілізований увесь медичний персонал. Але через відсутність медикаментів зупинити епідемію було неможливо, втрати махновців від тифу були у кілька разів більшими, ніж у боях.

Ускладнювала формування повстанського війська і політична боротьба між лівими партіями, яка розгорнулась на звільнених махновцями територіях. Більшість лівих партій – меншовики, боротьбисти, есери – не тільки не сприяли махновцям в організації господарської діяльності й вирішенні соціальних проблем, а навіть агітували міське населення, робітників (через профспілки) проти допомоги повстанцям і встановлення махновцями дієвої сильної влади. Але вони все ж були не противниками, а опонентами махновців.

Найбільш сильним і підступним противником махновців на звільнених територіях були більшовики. Махновці визнавали

Нестор МАХНО

право будь-яких лівих партій діяти безперешкодно і легально, чим більшовики активно скористалися. Більшовицькі видання, які виходили легально, постійно критикували махновців і агітували населення проти них [13]. Відкрито діяли партійні організації більшовиків, навіть у військових частинах повстанців. Завдяки виборності командного складу частина більшовиків зберегла керівні посади у тих частинах, які перейшли на бік повстанців з Червоної армії. Представники більшовиків у Військово-революційній раді, у військах, в органах місцевого самоврядування намагалися усіма способами ліквідувати або розколоти махновський рух. Особливі зусилля вони прикладали для того, щоб підірвати особистий авторитет Н. Махна і командування РПАУ(м) в цілому [14]. Головним завданням, поставленим для місцевих більшовиків, було не допустити

перетворення махновщини у регулярне військо [15].

Разом з тим, більшовики розуміли, що одними легальними способами не спроможні підірвати махновський рух, який спирався на підтримку більшості селянства. Тому вони відразу почали готоватися для фізичного знищення лідерів махновців і захоплення влади у повстанській армії. Головним виконавцем заколоту проти Н. Махна керівники КПБ(у) планували зробити командира З Кримського Стального полку РПАУ(м) більшовика Я. Полонського, але змова була своєчасно розкрита махновською контррозвідкою. Самого Я. Полонського та інших керівників заколоту розстріляли без суду [3, 398–399].

Розстріл командирів–більшовиків без суду негативно впливув на моральний дух частини війська. Дослідники на цей час не прийшли до згоди стосовно того, чи був насправді більшовицький заколот, спрямований на знищенння керівництва махновського війська. Докладно погляди різних сторін на цю подію проаналізовані у статті Ю. Федоровського [16], але питання, чи був насправді заколот, залишалось відкритим. Виявлені автором статті документи, які зберігаються у ЦДАГОУ, переконливо свідчать, що такий

заколот був. В інформації Катеринославського губкому більшовиків в ЦК КПБ(у) [15] та у доповіді в ЦК КПБ(у) делегата Катеринославського губкому ЦК КПБ(у) С. Лашина (Чорного) [17] прямо йдеться про підготовку саме збройного заколоту, який мав на меті фізичне знищення Н. Махна та інших керівників РПАУ(м). Заколотом керував Катеринославський губком КПБ(у), відповідальність за знищення Н. Махна покладалась на Я. Полонського та інших більшовиків, які служили в РПАУ(м). Для здійснення цього плану катеринославські більшовики просили ЦК КПБ(у) додатково прислати «кадри ответственных работников, чтобы они смогли на месте разрабатывать вопрос о безболезненном уничтожении верхушки ком. состава, самого Махно и его штаба» [13].

Всупереч несприятливим зовнішнім чинникам і зрадницькій політиці лівих партій у власному тилу, махновці почали роботу для перетворення напівпартизанських частин у регулярне військо.

Питання налагодження військової роботи на звільненій території було головним на обласному з'їзді представників від селян, робітників і повстанців, який був організований Військово-революційною радою і проведений в Олександрівську 28 жовтня – 2 листопада 1919 року.

Згідно з рішеннями з'їзду [18], формування підрозділів і частин здійснювалось за територіальним принципом (у населених пунктах, волостях і повітах) на умовах «добровільно-зрівняльної» мобілізації. Виборними були всі командні посади до командира полку, а також посади господарських і судових органів у полках.

Для проведення мобілізації, насамперед її

Махновці (1919–1920 pp.)

агітаційного забезпечення, з'їздом була створена спеціальна комісія при ВРР. При місцевих органах самоврядування створювались воєнні відділи, які безпосередньо організовували військовий облік, проведення мобілізації і формування частин та підрозділів.

Військовому обліку підлягало все населення чоловічої статі віком від 19 до 48 років включно, яке обліковувалось за 3 віковими категоріями: перша від 19 до 28 років, друга від 29 до 38 років, третя від 38 до 48 років.

Облік здійснювався за родами військ (піхота, кавалерія, артилерія, інженерні війська, спеціальні війська) і військовими спеціальностями.

Формування підрозділів і частин здійснювалось волосними і повітовими воєнними відділами за територіальним принципом. На збірному пункті під час формування відбувалися вибори командирів підрозділів, при формуванні полку також обирали господарську комісію (комітет) і полковий товарицький суд.

Організаційно РПАУ(м) складалась із командування, штабу, корпусів, окремих бригад, частин і підрозділів, установ тилу, окремих загонів.

ВРР була політичним і контрольним органом, організовувала пропагандистську, агітаційну, культурно-освітню роботу, а також діяльність комісій з питань взаємодії військової і цивільної адміністрації, здійснювала контроль за діями штабу РПАУ(м). При цьому ВРР не могла втрутатись в оперативну діяльність війська та у діяльність контррозвідки. Часто ВРР брала на себе вирішення не лише військових питань, а й соціальних і економічних проблем звільненої області [19].

Командування військами здійснював особисто Н. Махно, у його апараті були помічники – довірені люди, яким він доручав найбільш важливі справи, загін особистої охорони («Чорна сотня»), який виконував також розвідувальні завдання. Особисто командувачу підпорядковувалась

контррозвідка. Контррозвідка мала центральний відділ при командуванні армії, відділи при корпусах, представників і секретних агентів у кожній військовій частині, у містах, на залізничних станціях, у великих селах.

Щоб визначити чисельність бойового ядра РПАУ(м), необхідно розглянути її структуру та чисельність основних формувань армії – корпусів. За структурою повстанські корпуси відрізнялися несуттєво. У відомостях про склад 1-го Донецького корпусу станом на 1 грудня 1919 року записано чисельність за списком 6895 осіб, наявного складу 6107 осіб [20, 263–268] (за перебільшеними даними В. Білаша, на які спиралися багато дослідників, більше 19000 бійців [3, 376]). На той час до складу корпусу входили два піхотних, два кавалерійських полки, артилерійський дивізіон, окрім підрозділів і загонів. Чисельність піхотного полку мала становити від 1500 до 2000 чоловік, кавалерійського – від 150 до 300 чоловік [21]. У той самий час 2-й, 3-й [20, 251–253] і 4-й корпуси [22] мали у складі по 3 піхотних і по 2 кавалерійських полки.

Таким чином, штатна чисельність частин і підрозділів, що входили до складу корпусів РПАУ(м), могла становити від 24 до 32 тисяч осіб, а фактична чисельність з урахуванням санітарних втрат, які становили до 11 тисяч осіб [11] – 15–20 чоловік. Частини і підрозділи центрального підпорядкування мали чисельність до 2 тисяч осіб, таким чином у бойовому складі повстанського війська на момент найнапруженніших бойових дій було не більше 20–22 тисяч осіб. На відміну від РСЧА, повстанці не мали відчутної чисельної переваги над противником.

Значною була загальна чисельність організованого резерву, частин і з'єднань, що знову формувалися, окремих повстансько-партизанських загонів, які визнавали керівництво Н. Махна і підпорядковувались штабу РПАУ(м) або координували свої дії

з ним, місцевих загонів селянської самооборони. Разом з тим, боєздатність такого війська була значно нижчою, ніж кадрового ядра. Командний склад таких частин і загонів мав нижчий рівень підготовки і практичний досвід, військові підрозділи не були достатньо згуртованими і злагодженими. Зазвичай, знову сформовані частини не брали безпосередньої участі у бойових діях, а їхній особовий склад спрямовувався на поповнення втрат частин кадрового ядра РПАУ(м).

У боях такі частини були менш стійкими і зазнавали більших втрат, часто відстуپали або розсіювались під ударами сильно-го противника. Ці сили фактично не вплинули на характер і хід збройної боротьби РПАУ(м) проти білогвардійців.

Знову сформовані підрозділи і частини потребували відповідної підготовки, потрібна вона була також тим бійцям, хто не мав досвіду військової служби. Для організації бойової підготовки військ у штабі армії було створене стройове управління, на яке покладалися розроблення програм бойової підготовки, організація первинної підготовки бійців, контроль за бойовою підготовкою у частинах. Для навчання особового складу, який не мав військової підготовки, були розроблені і впроваджені програми початкової підготовки бійців за родами військ [3, 382]. Програми підготовки були короткими: для піхотинця 50 навчальних годин, для кавалериста 70 навчальних годин, для артилериста і сапера 60 навчальних годин. Заняття переважно були практичними, у польових умовах – пересування в бою, дії у складі первинного підрозділу, стрільба, фортифікаційні роботи. Особлива увага приділялась підготовці кулеметників, яких готували окремо, оскільки навіть досвідчені бійці потребували засвоєння певних навичок для ефективної стрільби з тачанки. Для підвищення бойової майстерності та подальшої підготовки кулеметників були створені курси при 1-му кулеметному полку [20, 274].

Подальша підготовка у складі підрозділів здійснювалась під час тактичних польових навчань. Коли частина не брала безпосередньої участі у бойових діях, польові заняття мали проводитись щоденно протягом трьох годин [22].

Таким чином, у результаті наполегливої цілеспрямованої роботи командування і штабу РПАУ(м) повстанцям вдалося в короткі строки за вкрай несприятливих умов не тільки сформувати велике військо, а й сформувати на підконтрольній території воєнну організацію. Воєнна організація махновців створила необхідні умови для комплектування війська особовим складом, забезпечення повстанців матеріальними засобами. Військо було у достатній кількості забезпечене озброєнням і боєприпасами навіть за відсутності власного виробництва.

Разом з тим, не вдалося створити достатньо дієву систему медичного забезпечення, хоча цьому завжди приділялась першочергова увага командування РПАУ(м) і Воєнно-революційної ради [23]. Саме епідемія тифу стала головною причиною нездатності РПАУ(м) протистояти ворожим діям РСЧА у січні 1920 року. У грудні 1919 року втрати бойового ядра махновців від тифу перевищували бойові втрати у кілька разів. Ще більших санітарних втрат зазнали знову сформовані частини. За даними більшовиків, лише в лазаретах та у пристосованих приміщеннях Катеринослава було близько 12 тисяч хворих, без урахування поранених [24].

Аналіз архівних документів, які містять інформацію про структуру РПАУ(м), склад і чисельність її з'єднань і частин, дозволив уточнити чисельність бойового складу РПАУ(м). Встановлено, що вона була меншою, ніж рахували попередні дослідники. Фактично, у листопаді–грудні 1919 року махновці вели бойові дії проти білогвардійців, не маючи значної чисельної переваги.

ДЖЕРЕЛА

1. Гражданская война 1918 – 1921. / Под редакцией А. С. Бубнова. – М. – Л., 1930. – Т. 3.
2. История Гражданской войны в СССР. – Т.4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). М.: ИПЛ, 1959 г.
3. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. – К.: РВІЦ “Проза”, 1993. – 592 с.
4. Волковинський В. М. Нестор Махно: легенди й реальність. – К.: Перліт продакшн ЛТД, 1994. – 256 с.
5. Тимощук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). – Симф. : Таврия, 1996. – 190 с.
6. Краткая история гражданской войны в СССР. – М.: Политиздат, 1979.
7. Слащев Я. А. Из опыта войны. Материалы по истории гражданской войны в России // Военный вестник. – 1922. – № 11–13.
8. А. И. Деникин. Поход на Москву / Гражданская война в России: разгром Деникина. – М: ООО “Издательство АСТ”; СПБ.: Terra Fantastica, 2003.
9. Шкуро А.Г. Гражданская война в России: записки белого партизана – М.: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Транзиткнига”, 2004. – 540 с.
10. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 30. – Арк. 1.
11. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 4. – Арк. 2.
12. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 2. – Арк. 13, 27, 29.
13. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 19.
14. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 1 – 2.
15. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 8.
16. Федоровский Ю. Р. Справа Полонського (епізод з історії громадянської війни) // <http://www.makhno.ru/st/102.php>
17. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 19–20.
18. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 3. – Арк. 4–7.
19. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 2.
20. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2006. – 1000 с.
21. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 18. – Арк. 3.
22. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 51. – Арк. 2.
23. ЦДАВОУ. Ф. 1824, Оп. 1, Спр. 2. – Арк. 9, 13, 27.
24. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 315. – Арк. 17.

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІОГРАФІЯ

ВІЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1918–1920 РОКІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІЙСЬКОВИХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

Олексій ФУРТЕС,
старший науковий співробітник Академії сухопутних
військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,
підполковник

Фуртес Олексій. Визвольні змагання 1918–1920 років у дослідженнях воєнних істориків Української Галицької Армії.

У статті аналізується історіографія визвольних змагань 1918–1920 років на західноукраїнських землях проти Польщі, Румунії й Угорщини, зокрема, наукові розвідки та мемуари їх учасників.

Ключові слова: визвольні змагання, Українська Галицька Армія, західноукраїнські землі, українсько-польська війна, наукові розвідки, мемуари.

Фуртес Алексей. Освободительная борьба 1919–1920 годов в исследованиях военных историков Украинской Галицкой Армии.

В статье дан анализ историографии освободительной борьбы 1918–1920 годов на западноукраинских землях против Польши, Румынии и Венгрии, в частности научных трудов и мемуаров ее участников.

Ключевые слова: освободительная борьба, Украинская Галицкая Армия, западноукраинские земли, украинско-польская война, научные труды, мемуары.

Furtes Oleksij. *Liberation competitions are 1918–1920 years in research of soldiery historians of Ukrainian Galychina Army.*

In the article historiography of liberation competitions is analysed 1918–1920 years on western Ukrainian earths against Poland, Romania and Hungary, in particular scientific secret services and memoirs of their participants.

Keywords: *liberation competitions, Ukrainian Galychina Army, western Ukrainian earths, Ukrainian Polish war, scientific secret services, memoirs.*

Національно-демократичні революції наприкінці Першої світової війни змінили етнополітичну карту Східної Європи і охопили українські землі. Першолистопадове повстання 1918 року у Галичині та Буковині, утворення суверенної Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР) викликали збройну агресію з боку Польщі, а також Румунії й Угорщини. Розпочався період національно-визвольних змагань 1918–1920 років.

Об'єктивно висвітлив безпосередню підготовку і хід Першолистопадового повстання Олекса Кузьма в науково-історичній праці «Листопадові дні 1918 року». На підставі власних спостережень й документів він подав перебіг подій, проаналізував передумови й наслідки повстання у Львові та повітах. Він вважав, що Листопадовий чин став початком національно-демократичної революції у краї закономірним наслідком «складного історичного процесу, в якому співділили ріжнородні суспільно-політичні чинники у зв'язку з світовою війною» [1, 27]. Вирішальне значення у здійсненні перевороту, на думку історика, мав Центральний Військовий Комітет, який утворився в середині вересня 1918 року під керівництвом поручника І. Рудницького. Його зусиллями були підготовлені збройні сили повстання: близько 2400 вояків у Львові й українські підрозділи в повітових центрах і містах – Станиславові, Тернополі, Перешиблі, Чернівцях [1, 42–45]. О. Кузьма описав діяльність керівника повстання сотника Д. Вітовського, чия рішучість подолала коливання політичного проводу щодо початку перевороту в ніч на 1 листопада. Він дав високу

оцінку галицьким старшинам і штабу на чолі з отаманом С. Горуком, під чиїм керівництвом українське військо взяло Львів під свій контроль [1, 61–68].

Такої ж думки дотримувався Осип Думін (А. Крезуб) у монографії «Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 років», яка вийшла друком у львівському видавництві «Червона Калина» 1933 року. «Центральний Військовий Комітет, зокрема сотник Вітовський, – зазначав він, – спротивились дальншому вичікуванні і зажадали негайного виступу, не оглядаючись на те, що вирішить «Відень». Вітовський ручив за успіх задуманої акції, але тільки під умовою, що вона буде проведена негайно, таки в найближчих годинах... Не оглядаючись уже ні на що, сотник Вітовський дав наказ виступити» [2, 32–33]. Історик засудив спроби деяких політичних діячів і військовиків применшити значення сотника Д. Вітовського у здійсненні Першолистопадового зrivу у Львові. У статті «Полковник Дм. Вітовський у спогадах» він писав, що у даному випадку йдеться про «портрет визначної людини, що творила або співтворила бурхливу історію, діяла в великій епосі, була рушійною силою тих чи інших подій, що означали на деякий час нашу історію». Підсумовуючи низку публікацій про керівника Першолистопадового зrivу і військового міністра ЗУНР, автор відзначав: «Щодо популярності, то Д. Вітовський не мав серед Стрілецького Війська ніякої конкуренції, був класичним зразком українського патріота, живучого тільки для ідеї, носієм українських національно-державницьких ідеалів, для котрих мусить пожертувати все особисте» [3].

Змістовні спогади написав безпосередній учасник подій у Львові четар Мирон Коновалець (брат полковника Є. Коновалця, командира Корпусу Січових Стрільців у Наддніпрянській армії). Особливо детально він виклав дії Військового Комітету і деяких старшин під час повстання. Зокрема, розповів про те, як поручникові І. Цюкану вдалося домовитися з командуванням угорських та австро-німецьких куренів про їх нейтралітет. Зауважив, що поручник добре володів угорською та німецькою мовами, а головне – виявився хорошим дипломатом. «Була 7-ма година, як на ратушевій вежі вже маяв національний, фактично державний прапор, – підсумовував автор. – Тоді теж сотник Д. Вітовський явився до голови львівської делегації Української Національної Ради, д-ра Костя Левицького, щоб здати йому звіт з успішно проведеного українським військом зайняття столичного міста Львова» [4, 1934, 1 листопада].

Історико-мемуарні праці того часу свідчать, що завдяки чітким наказам центру й енергійним діям українських старшин або комісарів влада у більшості галицьких повітів швидко перейшла в руки українців. «Найкраще переведено переворот у Коломиї, – зазначав М. Дольницький, – де стояли кадри аж двох українських полків; так само в Золочеві, де енергійно діяв сотник Гнат Стефанів, пізнійший командант українського війська у Львові, а далі у цілому ряді міст – як Станиславів, Тернопіль, Стрий, Рава-Руська, Жовква, Сокаль, Бережани, Перемишляни та ін.» [5, 58]. Але у деяких містах, зокрема Дрогобичі, Самборі, Яворові, як свідчив автор, дійшло до збройних сутичок із поляками. Особливо важко було українцям 9-го піхотного полку, яким командував М. Федюшка, у Перемишлі. Збройна боротьба зі змінним успіхом тривала десять днів. І лише 11 листопада поляки за підтримки інших регіонів захопили місто. «Так впав Перемишль, – цей стратегічний ключ до Східної Галичини від Захудо», – підсумовував М. Дольницький.

Саме княжий Перемишль став головним пунктом дислокації польських військ протягом усієї українсько-польської війни, тут поляки зосередили сили для окупації Галичини [5, 59].

Прологом українсько-польської війни 1918–1919 років стала битва за Львів 1–22 листопада 1918 року. Цій події було присвячено чимало праць. У вже згаданій праці О. Кузьми «Листопадові дні 1918 року» подано повну джерельну історію листопадових боїв у Львові й під Львовом у 1918 році. Талановитий військовий історик реконструював хроніку протистояння у Львові, ґрунтово проаналізував ситуацію, співвідношення супротивних сил, передумови і результати подій. Зокрема, серед умов, які сприяли полякам, він відзначав переважну більшість польського населення, наявність близько 700 вишколених легіонерів, майже 400 офіцерів, об'єднаних у конспіративні військові організації. Саме вони під командуванням полковника В. Сікорського, а з 1 листопада – Ч. Мончинського, зуміли перехопити ініціативу й у перші ж дні провести мобілізацію близько 4000 бойовиків [6, 87–89]. Поляки вже 1–2 листопада захопили стратегічно важливі райони міста, зокрема, головний вокзал зі складами зброї.

Після прибууття до Львова 3–4 листопада півторатисячного полку Українських Січових Стрільців (УСС) і призначення на посаду командувача полковника Г. Стефаніва, ситуацію в місті вдалося стабілізувати. Було створено Начальну Команду – штаб Галицької армії на чолі з С. Горуком, налагоджено дисципліну, укомплектовано бойові групи. Отже, із 10 листопада, відзначали О. Думін [2, 45] та О. Кузьма [1, 268–269], оперативна ініціатива перейшла до українського командування, розпочалися наступальні операції галицького війська. Але це були локальні успіхи. У монографії «За Львів» Г. Стефанів відзначав: у звітах, зокрема від 12 листопада, попереджав уряд, що становище українських військ важке й загрожує стати критичним, бракувало стар-

шин і стрільців, а допомога із краю не надходила через байдуже ставлення державних і військових органів до долі Львова. Однак уряд обмежився лише вимогою будь-що утримувати Львів [7, 8–12].

Чимало авторів, зокрема і М. Заклинський, схвалювали діяльність полковника Г. Стефаніва. «Із трьох командантів Листопадових боїв найвидатніший був полковник Стефанів, – писав він у праці «Бої у Львові в листопаді 1918 року». – Він був талановитий і енергійний старшина. Під його проводом перебрало наше військо ініціативу в боях. Водночас автор критикує його за заневагу до українського населення Львова, яке могло б посилити військо двома-трьома тисячами вояків. Закидає йому невдале використання полку УСС, який було роздроблено на малі групи, та за розподіл командирських кадрів [8, 390–392]. Найбільше отримав закидів Г. Стефанів за рішення залишити Львів 22 листопада. Поручник УСС Володимир Калина у праці «Українсько-польська війна» наголошував, що в бою 21 листопада його підрозділ і сусіди завзято обороняли свої позиції, «та вночі наші частини почали відходити із Львова. Ми віддали Львів – можна сказати – через непорозуміння» [9, 393]. Із цим погоджувалися О. Кузьма, М. Заклинський, М. Луцький.

Після падіння Львова розпочався другий, надзвичайно складний етап українсько-польської війни: формування частин Української Галицької армії (УГА), бої на польському фронті. Військове будівництво, як зауважив О. Кузьма розгорнулося практично лише після втрати Львова. 13 листопада військовий міністр Д. Вітовський війхав зі Львова. Створене ним у Тернополі міністерство видало наказ про мобілізацію чоловіків, розгорнуло формування 12 окружних і 60 повітових військових команд [1, 264–266]. Дмитро Микитюк у праці «Організаційна структура Української Галицької Армії» проаналізував процес формування УГА і висвітлив створення самостійних бойових груп, таких, як «Схід», «Старе Село»,

«Щирець», «Рудки», «Північ» та ін., їх реорганізацію взимку 1919 р. На наш погляд, він дещо ідеалізуєвав цей складний процес, стверджуючи, що з «мішанини регулярних і партизанських або напівпартизанських відділів, сотень, куренів чи груп», які існували в листопаді–грудні 1918 року, здебільшого на західному пограниччі, уже в січні 1919 року. Галицька армія «перетворилася у регулярну армію.., виросла в поважну, на європейський лад сформовану бойову силу, що нараховувала біля 60 тисяч бійців з добре забезпеченим запіллям» [10, 83].

Після проголошення курсу на злуку ЗУНР і Української Народної Республіки (УНР), на початку грудня 1918 року Галицьку армію очолили наддніпрянці: командувачем став досвідчений генерал М. Омелянович-Павленко, а начальником штабу – Є. Мишковський. О. Думін відзначав, що саме під їх орудою завершено будівництво збройних сил республіки. «Аж з початком 1919 р., – зауважував він, – завдяки начальникові штабу полковнику Мишковському, УГА одержала одностайну організаційну схему, по якій перестройлась вона на регулярну армію. Від цього часу УГА ділилася на три корпуси по чотири бригади, разом 12 бригад». Щоправда, зауважив він, «організаційна схема полковника Мишковського увійшла в життя нескоро», і пропонував «замість 12 бригад виставити 6–8 дивізій», що було б доцільніше у тій ситуації [2, 74–75].

Як уже було сказано, першими літописцями українсько-польської війни були її безпосередні учасники, які у міжвоєнний період створили досить поважний доробок історико-мемуарної літератури. Водночас вони започаткували традицію подавати історичні події часто тенденційно, висвітлюючи здебільшого успішні операції і бої, оминаючи невдалі епізоди. Марним спробам визволити Львів двома досить крупномасштабними наступальними операціями УГА (у грудні 1918 – січні 1919 рр.) присвячено лише кілька об'єктивних публікацій, напри-

клад, статті М. Омеляновича-Павленка, О. Думіна, В. Калини, І. Карпинця, Д. Палієва [11]. Незважаючи на недостатні сили, на поспіх у підготовці наступу, «ніхто в Начальній Команді не сумнівався, що цей наступ поверне Львів. Певність була сто-процентова». Так згадував про першу операцію від 27 грудня Д. Паліїв [12]. Але непередбачений контрудар поляків силами 2,5-тисячної групи Ю. Сопотніцького у фланг і тил українців привів до важких втрат і загальної поразки. Головний удар супротивник завдав по наддніпрянській Козятинській бригаді, яка, за висловом В. Калини, була «деморалізована взагалі», її особовий склад відверто відмовлявся воювати у Галичині і вже на початку бою «в паніці залишала своє становище» [9, 401]. Другий наступ на столицю розгорнувся 11 січня 1919 року, знову під тиском уряду ЗУНР. У зв'язку з розглядом українського питання на Паризькій мирній конференції, згадував М. Омелянович-Павленко, йому наказали взяти Львів обов'язково до 18 січня, хоча операція знову не була підготовлена [13, 1929. Ч. 3–4, 111]. Упродовж кількох днів точилися бої в околицях Львова. Українці знову не змогли звільнити столицю. Що-правда, і поляки не були спроможні відсунути українські війська від Львова. «Українці не могли осягнути в цій офензиві ніякого успіху, – слушно зауважували Б. Гнатевич і О. Думін, – бо до неї не підготовились і наступ на Львів був узагалі не під силу Українській Галицькій армії» [14, 493–494].

Набагато більше аналітичних праць, розвідок і спогадів присвячено Вовчухівській наступальній операції УГА, особливо її першому (17–25 лютого 1919 р.), близьку че проведенню етапові. Поряд із уже згаданими фундаментальними аналітичними дослідженнями М. Омеляновича-Павленка, О. Думіна, Б. Гнатевича, Л. Шанковського, у яких розглядався перебіг операції, відзначимо історико-мемуарну працю колишнього старшини Самбірської бригади УГА й учасника тих боїв Івана Карпинця «Історія

8-ї Галицької бригади». Автор піддав критиці командування Галицької армії, яке із двох варіантів обрало не сміливий і перспективний – удар на Перемишль, а обережний – перерізати залізницю Перемишль–Львів, блокувати і визволити столицю [15, 1933. Ч. VI, 18]. І. Карпинець вважав, що виконати цей план завадила Антанта, до думок якої, на жаль, прислухався уряд ЗУНР. «Коли ситуація поляків стала прибирати катастрофічного характеру, послужились вони місією побідної Антанти, – зазначав історик, – вгадуючи добре, що галицький уряд не зможе протиставитися її домаганням» [15, 1933. Ч. VII–VIII, 32]. Скориставшись приїздом місії Антанти до Львова ѹ тимчасовим перемир'ям, поляки підтягнули свіжі сили, ѹ у березні звели нанівець досягнення Вовчухівської операції. З інших праць про ці події відзначимо спогади поручника УСС В. Кривоуса «Пролом польського фронту під Вовчухами», у яких розповідається про масовий героїзм бригади січовиків під час операції, показано бойові дії куреня під Вовчухами [16, 104–108].

Доволі численною є історіографія відомої Чортківської наступальної операції 8–28 червня 1919 року. Зокрема, лише «Календар» і «Літопис Червоної Калини» присвятили її 19 публікацій. Переїдіг цієї події відтворили Л. Макарушка, С. Думін, В. Курманович, Є. Яворівський, А. Бізанц, Р. Волошук, П. Мигович, В. Бачинський, С. Шухевич та ін. На окрему увагу заслуговує створена майже цілком на документах Начальної Команди науково-історична стаття сотника Є. Яворівського «Чортківська офензива і відворот за Збруч в освітленні Начальної Команди». Автор, насамперед, високо оцінив одну із останніх і близьку че операцій армії. «Червнева офензива Галицької Армії під командою генерала Грекова, – наголошував Є. Яворівський, – це безсумнівно найкраща сторінка історії Армії». Він характеризував її як «незданий і нагальний вияв моральних сил, що лежали в основі душі української галицької збройної сили»

[15, 1935. Ч. XII, 4]. Автор виклав події у формі щоденника, фіксуючи бойові дії дуже скрупульзно: співвідношення сил, діяльністьожної бригади. Він уникав зайвих коментарів і узагальнень, завдяки чому праця стала унікальною хронікою і цінним джерелом для дослідників завершального етапу українсько-польської війни.

Однією з найкращих, на наш погляд, праць із історії Чортківської операції була монографія колишнього поручника УГА Л. Макарушки «Чортківська оферніза», над якою він працював із 1934 року. Але праця вийшла друком лише після Другої світової війни в Канаді. У першій частині автор подав хід операції. Використовуючи документи й опубліковані матеріали, він реконструював перебіг подій, одночасно проаналізував їх, полемізуючи з іншими авторами – П. Миговичем, Г. Мікитеєм, О. Грековим, І. Борковським, Р. Колтунюком, М. Хронов'ятим. Опис бойових дій доповнюють фахово виконані картосхеми. У другій частині монографії Л. Макарушка проаналізував внутрішньо- і зовнішньополітичну ситуацію в ЗУНР. «Чортківська оферніза, – підсумовував він, – була останньою, розлучливою спробою Галицької Армії рятувати західноукраїнські землі від ворожої окупації» [17, 49]. Хоча її передові частини підійшли майже до Львова, операція була приречена, тому що геостратегічні умови її проведення виявилися вкрай несприятливими. Варшаву активно підтримували Антанта і Румунія, польська армія була добре озброєна і забезпечена всім необхідним для бою. Натомість галицьким бригадам бракувало навіть елементарного – набоїв і чобіт. Дуже цінним для майбутніх дослідників є третя частина праці, у якій викладено організаційну структуру Галицької армії в часи операції. Автор подав не лише структуру армії від Начальної Команди до куреня, але й прізвища всіх командантів частин і підрозділів УГА [17, 52–59].

Відзначимо, що історіографії українсько-польської війни все ж бракує аналітич-

них праць воєначальників, насамперед, таких, як генерали М. Тарнавський, О. Микитка, полковники Г. Коссак, Г. Стефанів. У праці генерала Б. Курмановича, начальника штабу УГА та виконувача обов'язків військового міністра ЗУНР, проаналізовано лише завершальну подію війни – відступ за Збруч у липні 1919 року. Насамперед він показав геополітичну і военно-стратегічну ситуацію, в якій опинилася молода республіка та її армія навесні 1919 р. «Зі зламанням нашої березневої офернізи, що була кульмінаційним пунктом нашої активності, – зазначав генерал, – ставав ворог з дня на день сильнішим, а тим самим перебирає теж і ініціативу в оперативних акціях. Він мав за собою Антанту і її допомогу під кожним оглядом» [15, 1934. Ч. V, 4]. Водночас зі сходу наступали більшовицькі війська, їй Антанта поставила на Польщу, яка «мала бути тим заборолом, що поставить опір дальньому походові більшовизму на захід». Було очевидним, що польські війська, посилені армією генерала Ю. Галлера із Франції, перейдуть у загальний наступ, який втримати не вдасться. Отже, В. Курманович запропонував план, за яким усі корпуси слід було відвести на лінію Дністра і, маючи в тилу дружину Чехословаччину, шлях сполучення через Карпати з Віднем, побудувати неприступну оборону. Внаслідок цього поляки отримали б новий фронт із більшовиками й зосередили би там головні зусилля. На жаль, підсумовував В. Курманович, політичний провід держави обрав інший шлях. Через це УГА відступила за Збруч, об'єдналася з Армією УНР і вступила у кровопролитну війну з більшовиками, згодом із денікінцями, що закінчилося її загибеллю. Тобто стратегія політичного проводу зіграла на руку Польщі й Антанти. Отже, слушно зауважив генерал: «1919 р. тільки ми, українці оборонили Європу – в тім і саму Польщу – перед більшовицькою навалою» [15, 1934. Ч. V, 6].

Історико-мемуарних праць про бойовий шлях Галицької армії за Збручем у порів-

нинні з українсько-польською війною набагато менше, хоча період від липня 1919 року до квітня 1920 року був досить насичений важливими подіями. Найбільше розвідок і споминів присвячено Київській наступальній операції об'єднаних українських армій у серпні 1919 року. Вона посідає центральне місце у спогадах генерала А. Кравса «За українську справу». Тогочасний командувач ударної армійської групи, націленої на столицю, мав усі підстави висвітлити її фахово і ретельно. Генералові було чим пишатися, адже його війська за три тижні безперервного наступу звільнили від більшовиків Жмеринку, Вінницю, Козятин, Бердичів, а 31 серпня вступили до Києва. Населення Правобережної України зустрічало галицькі корпуси як визволителів. «Більшовики страшно шаліли у Вінниці, — писав А. Кравс, — за їх панування загинули з рук ЧК понад 5 тисяч осіб» [18, 17]. Він із прикрістю згадував про збройне зіткнення з Добрармією Денікіна, яке переросло у війну і завадило визволити всю Україну. «Головна сила Червоної армії зводила бій на життя і смерть з військами Денікіна між Волгою і Дніпром, з Колчаком на Сибірі, з поляками на заході, а з литовцями і генералом Юденічом на півночі, — писав генерал, розглядаючи геостратегічну ситуацію влітку 1919 року. — Направду, положення червоної Москви було тоді найтяжче від початку її крізьвого панування! Чи ж Антанта була тоді сліпа, що нас не бачила, чи, може, не хотіла бачити? Коли б вона була тоді бодай у дечому нам допомогла і стала посередником між нами та Денікіном, то була б тоді вибіла для панування червоної Москви й остання година» [18, 23].

Похід на Київ став головною темою аналітичної статті М. Дольницького «Українська Галицька армія в боях з большевиками» [19, 451–468], останній варіант якої з'явився після Другої світової війни. Автор узагальнив низку публікацій «Українського Скіタルця» 1920–1923 років і суттєво доповнив праці Я. Дяківа, К. Купчанка,

В. Льобковіця на цю тему. Статтю ілюстровано оригінальними картосхемами. Автор звертає увагу на досить сильне угруповання українських військ, яке мало 2 тис. шабель, 50 тис. багнетів, 350 гармат і 1100 скорострілів [19, 458]. Значною силою були українські повстанці. Отже, успіх наступу на Київ став цілком закономірним. На жаль, крім більшовицького, в цей час утворився і денікінський фронт, тобто третій із врахуванням польського.

Про бойові дії на денікінському фронті йдеється у статті П. Магаса «Перші бої з Денікінцями», а також у працях А. Кравса, О. Станіміра, Є. Бородиєвича, Є. Яворівського, С. Шухевича, М. Дольницького, М. Омеляновича-Павленка й ін. Усі відзначали, що внаслідок бойових дій упродовж жовтня, за висловом О. Станіміра, «УГА була в той час до того ступня виснажена безустанними кривавими боями, а до того боса й обдерта, що вже не була в силі ставити поважний спротив добре вирядженому й озброєному ворогові» [19, 481]. У ті ж дні масова епідемія тифу вивела із строю щонайменше 15 тис. галицьких вояків, більшість із яких померла. Саме ці обставини змусили командування армії 17 листопада 1919 року підписати перемир'я з Добрармією. По суті, на цьому й закінчилися визвольні змагання Галицької армії за українську справу [20].

Періодові, коли Галицька армія перебувала у складі Добровольчої, а згодом Червоної армії, присвячено небагато тогочасних праць. Бойових дій вона не вела, за винятком сутичок із більшовиками і поляками під час трагічної спроби приєднатися у квітні 1920 року до Армії УНР, яка остаточно позначила кінець її існування. В історико-мемуарній праці «Від Денікіна до большевиків» (Відень, 1920) отаман І. Цьокан досить повно висвітлив цю добу в історії УГА, проаналізував причини і наслідки трагічних для стрілецтва подій. «З Денікіним ми лучилися взагалі без думки про можливість координації наших клічів і ідеалів з його ідеалами, але виключно з

практичних мотивів збереження технічної органічної цілості для дальшої війни з Польщею» [21, 6]. Такими ж мотивами – зберегти армію для визволення Батьківщини – був викликаний союз із Червоною армією, тим більше, що це передбачено в угоді: «Хоч ми назверх стали червоні, вивісили на будинку, де була приміщенна команда, червоний прапор, носили червоні відзнаки, однак у нутрі були ми такі, як були до того часу», – стверджував генерал А. Кравс [18, 85].

Перебіг подій початку 1920 року висвітлив отаман С. Шухевич, який подав чисельний склад і дислокацію галицьких бригад, прізвища командантів бригад і полків у складі Червоної УГА. Він визнавав, що «більшовики зовсім слушно від самого початку нашої злуки нам не вірили» [22, 13], розповів про масові репресії більшовицького ЧК проти вояків Галицької армії, про розстріли старшин, генералів О. Микитку та Г. Ціріца. Серед інших слід виділити праці: «Галицька армія на Великій Україні» О. Левицького, «Договір з Денікі-

ном» Г. Коха (тут подано ряд цінних документів, зокрема протокол суду над командувачем УГА генералом М. Тарнавським за підписання угоди з командуванням Добранрмії), «Денікіяда УГА» Є. Яворівського, «Під Чудновом (кінець бригади УСС)» І. Іванця [11; 23; 24].

Науково-аналітичні й історико-мемуарні праці галицьких військових істориків засвідчили непереборне прагнення українського народу до національної державності і продемонстрували його здатність на військово-політичну самоорганізацію, геройчу боротьбу в надзвичайно складних і несприятливих умовах, готовність до самопожертви. «Це був подвиг українського народу, якому рівного нема в історії всіх інших народів світу, – писав колишній командант бригади отаман І. Цьокан, – бо серед таких страшних зліднів, проти таких сильних ворогів з усіх сторін, властиво проти цілого світу, який відмовляв нам право на самостійне політичне і державне життя, не приходилося ні одній нації воювати» [21, 18].

ДЖЕРЕЛА

1. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Олекса Кузьма. – Львів: Червона Калина, 1931. – 448 с.
2. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 / А. Крезуб. – Львів: Червона Калина, 1933. – Нью-Йорк: Око, 1966. – 179 с.
3. Думін О. Полковник Д. Вітовський в спогадах / О. Думін // Календар-альманах Червоної калини на 1936 р. – С. 13–14.
4. Новий час. Львів. – 1930–1939.
5. Дольницький М. Військова підготовка Листопадового Зриву та її здійснення / М. Дольницький. // Українська Галицька армія: матеріали до історії: Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 49–59.
6. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія / Лев Шанковський. – Вінніпег, 1974. – 396 с.
7. Шляхами віків: Довідка з історії України. – Київ: Україна, 1993. – 380 с.
8. Заклинський М. Бої у Львові у листопаді 1918 р. / М. Заклинський // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 370–393.
9. Калина Володимир. Українсько-польська війна / Володимир Калина // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 393–423.
10. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької армії / Д. Микитюк // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії). – Т. I. – Вінніпег, 1958. – С. 73–134.

11. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Лев Шанковський // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28) – С. 67–75; 1971 – №1–2 (29–30). – С. 58–69; №3–4 (31–32). – С. 31–32; 1972. – Ч. 3–4 (35–36). – С. 55–71; 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 113–126; 1974 – Ч. 1–3 (41–43). – С. 48–64; 1975 – Ч. 1–2 (45–46). – С. 45–69.
12. Паліїв Дмитро. За генералами. Жмут спогадів / Дмитро Паліїв // Календар Червоної Калини 1935 р. – Львів: Червона Калина, 1934. – С. 40–46.
13. Розбудова нації. – Прага, 1928–1934.
14. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / [під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін.]. – Львів: Видавництво І. Тиктора, 1936. – 801 с.
15. Літопис Червоної Калини. Львів, 1929–1939.
16. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. III. – Вінніпег, 1966. – 232 с.
17. Макарушка Л. Чортківська оfenзива / Л. Макарушка // Українська Галицька Армія. Т. IV. – Вінніпег, 1968. – С. 6–63.
18. Кравс А. За українську справу: Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / Антін Кравс. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с.
19. Дольницький М. Українська Галицька Армія в боротьбі з більшовиками / М. Дольницький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 451–483.
20. Олійник С. Українська Галицька армія на захисті УНР (липень–листопад 1919 р.) / С. Олійник // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 5. – К.: Рідний край. 1999. – С. 221–224.
21. Цьокан І. Від Денікіна до большевиків / І. Цьокан. – Віденсь, 1921. – 20 с.
22. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1918–1920): (У 5 ч.) / С. Шухевич. – Львів: Червона Калина, 1929. Ч. 5: Від квітня 1920 до серпня 1920. – 147 с.
23. Левицький Осип. Військовий договір Української Галицької Армії з Добромією ген. Денікіна / Осип Левицький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Віденсь, 1921. – Т. 1. – С. 484–514.
24. Левицький Осип. Галицька Армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 р. / Осип Левицький. – Віденсь, 1921. – 190 с.

ПОСТАГІ

ОЛЕКСАНДР ЖУКОВСЬКИЙ – ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 1918 РОКУ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Павло СЛЮСАРЕНКО
начальник науково-дослідного відділу Науково-дослідного
центру гуманітарних проблем Збройних Сил України

Слюсаренко Павло. Олександр Жуковський – Військовий міністр Української Народної Республіки 1918 року: малоівідомі сторінки діяльності.

У статті висвітлені малоівідомі сторінки діяльності Військового міністра Української Народної Республіки Олександра Жуковського (січень-квітень 1918 року).

Ключові слова: Військовий міністр, Українська Народна Республіка, національна армія, Запорізька бригада, Кримська група, більшовицькі війська.

Слесаренко Павел. Александр Жуковский – Военный министр Украинской Народной Республики 1918 года: малоизвестные страницы деятельности.

В статье освещены малоизвестные страницы деятельности Военного министра Украинской Народной Республики Александра Жуковского (январь–апрель 1918 года).

Ключевые слова: Военный министр, Украинская Народная Республика, национальная армия, Запорожская бригада, Крымская группа, большевитские войска.

Sliusarenko Pavlo. Oleksandr is the Zhukovs'kyi - secretary of war of Ukrainian Republic of People's of 1918 : not popular pages of activity.

In the articles lighted up not popular pages of activity of secretary of war of Ukrainian Republic of People's Oleksandr Zhukovs'kyi (January–April, 1918).

Keywords: secretary of war, Ukrainian republic of People's, national army, Zaporizhzhya brigade, Crimean group, bolshevist troops.

Є беззаперечним твердженням, що становлення й існування суверенної держави можливе лише при наявності боєздатної національної армії. На жаль, Українською Центральною Радою (УЦР) ця істина не була врахована. Сучасні дослідники приписують лідерам УЦР надмірний політичний романтизм, захоплення соціалістичними ідеями та необґрутований пацифізм.

На сьогоднішній день малодослідженіми залишаються питання ролі українських військових міністрів у справі побудови національних збройних сил у добу УЦР.

Відомо, що посаду керівника військового відомства доби УЦР займали: Симон Петлюра, Микола Порш, Андрій Немоловський, Олександр Жуковський. Звісна річ, характеристика цих посадових осіб в українській історіографії далеко не однозначна. Проте, в історіографії майже відсутні відомості про діяльність останнього військового міністра доби УЦР О. Жуковського – державника, патріота, професіонала військової справи, полковника Генерального штабу.

Про діяльність О. Жуковського лише фрагментарно згадується у працях сучасних істориків Я. Тинченка «Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917–березень 1918 рр.)» (1996 р.), В. Сідака «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр.» (1998 р.), О. Колянчука «Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)» (2000 р.), С. Литвина «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана» (2001 р.), В. Капелюшного «Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)» (2003 р.)

та «Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі» В. Петровського, Л. Радченко, В. Семененка (2007 р.) [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Але постать О. Жуковського, наше переконання, потребує подальшого дослідження.

Початок 1918 року ознаменувався активними бойовими діями на підступах до української столиці. Другий місяць йшла українсько-російська війна. УЦР прийняла доленосний IV Універсал, яким проголосувалася незалежність УНР. У цей час російські більшовицькі війська на чолі з М. Муравйовим наблизились до столиці УНР міста Києва.

Військовий міністр М. Порш не зміг організувати належний спротив червоно-гвардійцям М. Муравйова. В уряді В. Голубовича, що формувався за партійним принципом, на посаду Військового міністра було призначено абсолютно випадкову для військової справи людину – А. Немоловського, що був родичем В. Голубовича [7, арк. 21]. Бажання отримати портфель міністра взяло гору, незважаючи на абсолютну некомпетентність в справах українського військового відомства. А. Немоловський очолював українське військове відомство всього декілька діб, але навіть таке коротке перебування на цій ключовій посаді залишило багато негативних наслідків. Достатньо навести лише декілька з його безглуздих розпоряджень. Так, він розпорядився виплатити всьому особовому складу Військового міністерства грошове утримання за три місяці наперед (блізько 2 000 000 карбованців), і це в той час, коли кожна копійка була на рахунку у державній скарбниці. Також було дозволено формування польських військових частин,

що з військової точки зору було вкрай небезпечно. Залишастися незрозумілим і його наказ про відведення куреня Січових стрільців на відпочинок до містечка Святошино без будь яких – узгоджень з Генеральним штабом та командуванням Київського військового округу, що зменшувало сили оборонців столиці.

Взагалі, оборона Києва з боку Військового міністра А. Немоловського була організована вкрай невдало. Безперервні вуличні бої протягом 10 діб, відсутність сну, відсутність організації заміни вояків на бойових позиціях, брак організації щодо забезпечення козаків гарячою їжею тощо знесиливало оборонців. З огляду на перевтому, продовжувати опір переважаочим за чисельністю і озброєнням червоногвардійським частинам залога Києва вже не могла.

У ніч на 26 січня 1918 року члени Центральної Ради та Уряду із загоном січовиків відійшли з Києва на Житомир [6, 285]. Пізнього вечора 26 січня 1918 року у селищі Ситниках (30 верст від Києва) відбулося засідання українського Уряду. На ньому були присутні: голова РНМ Голубович, міністр фінансів Ткаченко, міністр пошт і телеграфів Сидоренко та виконуючий обов'язки міністра праці Порш. На цьому засіданні Уряду на посаду Військового міністра УНР було призначено О. Жуковського [7, арк.28].

О. Жуковський виступив з доповіддю. Він говорив про необхідність призначення командуючого військами, виставлення сторожової охорони на залізничних шляхах Київ-Козятин, Київ-Коростень та дорогою Київ-Житомир, ввести суверну дисципліну у військових частинах, звільнити із військових частин різні «сумнівні елементи», призначити певну платню для військовослужбовців, що приваблювала б до служби в українській армії, законодавчо визначити соціальні гарантії сім'ям військовослужбовців на випадок поранення або загибелі годувальника.

Військовий міністр УНР Генштабу полковник О. Жуковський

Військовим міністром було запропоновано реорганізувати усі наявні у підпорядкуванні українському Уряду військові частини, які організовано відійшли з Києва, у три загони. [7, арк.30]. Йшлося про такі військові частини, як залишки Георгіївського, Полуботківського, Дорошенківського, Богданівського, Богунського та Наливайківського полків, Гайдамацького коша С. Петлюри (300 осіб), Коша отамана Прісовського (1000 осіб), куреня Січових стрільців полковника Коновалця (400 осіб), куреня «Вільного козацтва», загонів вільних козаків Київщини, Катеринославщини, Залізничного куреня, Куреня чорних гайдамаків, кінної сотні полковника Капкана та кінної сотні полковника В. Петріва. [6, 285].

У своїй доповіді О. Жуковський наголошував на тому, що годі грati в демократію, пора будувати боєздатну армію, де є підлеглість і дисципліна. Він акцентував

увагу на тому, що за невиконання наказу повинна бути сувора кара. Жуковський за-пропонував на посаду командуючого військами підполковника О. Сливинського. За наполяганням Військового міністра, кожен із трьох запланованих загонів повинен був прирівнюватися до статусу дивізії, а командири цих загонів наділялися правами командирів корпусів [7, арк.33].

Очевидно, Військовий міністр передбачав у майбутньому розгортання цих загонів (дивізій) в армійських корпусах. Аналізуючи подальші дії військового керівництва УНР, можна з упевненістю зазначити, що практично усі пропозиції, зазначені у доповіді О. Жуковського, були схвалені Урядом і з часом втілені в життя.

Військове міністерство на чолі з О. Жуковським почало функціонувати від 29 січня 1918 року у місті Житомирі. У наказі по Військовому міністерству (Ч.1) зазначалось: «З огляду на те, що Народне Військове Міністерство вийшло із Києва, де залишився Військовий міністр А. Немоловський, я, згідно з постановою Ради Народних Міністрів, вступив до виконання обов'язків Народного Військового міністра».

Начальником Генерального штабу замість отамана Бобровського було призначено отамана О. Осецького (Ч.2). Йому доручалось заново сформувати оперативний, мобілізаційний, демобілізаційний, інспекторський та пересування військ відділи [9].

За час перебування в Житомирі, О. Жуковському вдалося зосередити усі українські військові сили в одному районі. Навколо і в самому місті вирував хаос. Колишній російський Південно-Західний фронт розваливався. Охорона концентраційних таборів розбіглася, і полонені австрійці й німці рушили додому, вирували анархія і безлад. Узбіччями доріг лежали трупи коней, розібрани автомобілі. Австрійці і німці в одну сторону переміщувалися групами, а з лінії Південно-Західного фронту російські бійці – в іншу (вели і везли награбоване – коней, волів, вози, рушниці, кулемети тощо)

[7, арк.34]. Незважаючи на це, О. Жуковському вдалося навіть організувати вербування добровольців до лав української армії.

Ним було розроблено спеціальний Статут на право вступу і платні в армії. Начальником формувального відділу був призначений колишній голова шкільного відділу полковник Остафіїв, який успішно виконав доручені завдання. Активно відкривались і діяли формуючі бюро. Вступаючи до лав української армії призначалась висока плата. І це був, на думку О. Жуковського, один із найдієвіших на той час засобів, щоб привабити до вступу у військо. У той же час, впроваджена карна відповідальність за військові злочини. Військовий міністр видав наказ щодо розформування усіх комітетів в армійських структурах з метою зупинення морального розладу військ. Питання щодо дотримання в частинах жорсткого статутного порядку О. Жуковським було взято під особистий контроль.

Саме в цей час тяжко захворів командуючий військами О. Слівінський, і О. Жуковському прийшлося перебрати на себе ще й обов'язки командуючого військами. Слід зазначити, що лише його диктаторська поведінка змогла врятувати українські військові частини від остаточного розладу.

Доволі вдалим рішенням О. Жуковського було призначення командуючим Житомирським районом полковника К. Прісовського, який навів лад на віреній території і упорядкував свій Запорозький загін, що слугувало прикладом і для Січових стрільців Є. Коновалця, і для гайдамаків С. Петлюри. Командира полку «Вільної України» полковника Адамовича Військовий міністр призначив Головним інтендантом військ, враховуючи те, що він добре володів господарською справою, чого гостро потребувала саме на той час українська військова справа [7, арк.41]. Необхідно було налагодити хоч якусь взаємодію між Військовим міністерством, іншими штабними структурами та урядовими установами і,

найголовніше, – організувати продовольчу базу.

Голова УЦР М. Грушевський мешкав у будинку Губерніального комісара, де й збирались на наради члени УЦР. А Військовий міністр О. Жуковський проживав у міському будинку одного із старшин [7, арк. 35]. З вищеперечисленого видно, що УЦР, затримавшись у Житомирі на декілька днів, напружену працювала.

Проте, 4 лютого більшовицький загін на чолі з В. Кіквідзе почав наступ на Житомир з боку Бердичева. Назустріч виступила бригада К. Прісовського. Відбувся затяжний бій, але з настанням темряви противники відступили на попередні позиції.

На порядку денному стояло питання щодо розташування УЦР у безпечнішому місці, подальшої евакуації її через Коростень до Сарн.

Поза тим, бойові дії між українськими військами та червоногвардійськими частинами продовжувалися у Сарненському напрямкові. Першими на Коростень, за наказом О. Жуковського, вирушили січовики Є. Коновалця і зайняли його без особливих проблем, звільнивши від червоногвардійських підрозділів. Лише тоді приїхав потяг з УЦР.

Основні сили Запорізького корпусу, за наказом О. Жуковського, залишилися у Житомирі, почали його укріплювати та концентрувати сили для наступу на Бердичів. С. Петлюра зі своїми гайдамаками зайняв Овруч та Звягель.

6 лютого січовики зайняли Сарни, куди прибула УЦР. За наказом Військового міністра УНР, українська 2-а бригада моментально зайняла Рівне, що свідчило про остаточне закріплення військ УЦР на Волині [1, 347].

Таким чином, 6 лютого українські війська закріпилися на лінії Житомир – Коростень – Олевськ, здійснюючи реорганізацію і готуючись до протинаступу.

Ще 6 лютого 1918 року на територію України, згідно умов Берестейського мир-

ного договору, увійшли 33 дивізії німецьких та австро-угорських військ [6, 288]. Відтепер Військовому міністру УНР О. Жуковському усі операції доводилось узгоджувати з німецьким командуванням. До німецького штабу ним було відряджено генерала В. Бронського [1, 348]. Назріло питання про підготовку і наступ українських військ і нових союзників у київському напрямку, для визволення не лише столиці УНР, а й взагалі усієї її території.

З приводу загального наступу у київському напрямку слід зазначити, що виникли явні непорозуміння між Військовим міністром УНР О. Жуковським та командиром гайдамаків С. Петлюрою. Документи свідчать, що доволі непростими були стосунки між колишнім і теперішнім міністром. Зі спогадів О. Жуковського відомо, що С. Петлюра на нарадах постійно підкреслював свою особисту значущість, тим самим вносячи розбрат [7, арк. 34].

Конфлікт виник з приводу місця і ролі українського війська у загальному наступі. С. Петлюра, щоб нейтралізувати негативне ставлення українського громадянства до використання чужої збройної сили, вважав принциповим, що першими у визвольному поході мають наступати українські частини. О. Жуковський наполягав на тому, щоб в авангарді наступу на Київ йшли німецькі частини. Жуковський, таким чином, прагнув зберегти від зайвих утрат українське військо. У свою чергу, гайдамаки Петлюри на чолі з О. Волохом зажадали від Військового міністра О. Жуковського, з погрозою застосувати силу, щоб саме вони зі своїми підрозділами, а не німецькі війська, наступали першими. За свідченнями очевидців, «коли прибув міністерський потяг до місця розташування гайдамаків, О. Волох в ультимативній формі, погрожуючи обстріляти потяг з кулеметів, стверджувально настоював на відміні О. Жуковським свого рішення» [1, 335].

Українські частини 8 лютого зайняли Рівне, 11 – Житомир, 12 – розпочався на-

ступ на Бердичів з боку Житомира і з боку Шепетівки. Бій тривав два дні. У бою під Бердичевом відзначився Гайдамацький курінь С. Петлюри та Запорозький загін полковника К. Прісовського. У наказі по Військовому міністерству (Ч.32) від 14 лютого О. Жуковський з цього приводу зазначив: «Гайдамаки славного Коша Слобідської України і козаки загону отамана Прісовського за лицарський наскок на ст. Тетерів та м. Бердичів, захоплення їх та обеззброєння більшовицьких ватаг, висловлюю свою ширу подяку і вірю, що Україна, маючи таких синів, «не вмре, не згине» [9]. Коростень був узятий Січовими стрільцями Є. Коновалця.

Загальний наступ українських частин на Київ відбувався у складі трьох ударних груп: К. Прісовського, С. Петлюри і Є. Коновалця. Січовики і гайдамаки наступали з Коростеня, а запорожці – з Бердичева. 13 лютого українські частини захопили ст. Ірпінь. Після тривалого бою в передмісті Києва більшовики, залишивши столицю, відійшли на Дарницю. 2 березня (за новим стилем) українські війська першими увійшли до Києва.

Повне визволення України тривало ще 68 днів. Є хибні твердження, що наступ на Лівобережжі та на Півдні України німецькі війська цілковито взяли на себе, не довіряючи українським частинам. Це не відповідає дійсності, оскільки саме Запорозька бригада генерала Натієва разом з німецькими частинами, які просувалися у другому ешелоні, 16 березня здобули Гребінку, 17 – Лубни, 22 – Ромодан і Миргород, 29 – Полтаву, а 8 квітня – Харків. На півдні України Січові Стрільці разом з австро-угорськими частинами 14 березня зайняли Одесу, 17 – Миколаїв, 20 – Херсон.

10 квітня за наказом Військового міністра УНР О. Жуковського, було сформовано кримську групу П. Болбочана, яка вирушила на Крим, щоб здобути півострів ще до підходу австро-угорських військ – адже

формально Крим не входив до складу УНР [9]. Крим було звільнено від червоноармійських частин. Саме внаслідок цього рейду на флагмані Чорноморського флоту 29 квітня 1918 р. замайорів український національний прапор, що не забарілись підхопити й всі інші військові кораблі. А наприкінці квітня донецька група Запорозької бригади на чолі з В. Сікевичем завершила визволення Донбасу, вийшовши на кордон з Областю Всевеликого Війська Донського. З наведеного зрозуміло, що треба віддати належну шану головному організатору цих успішних дій українського війська – Військовому міністру УНР О. Жуковському.

Після прибууття до столиці, робота Військового міністерства УНР була організована на повну потужність. О. Жуковському знову приходилося налагоджувати діяльність військового відомства практично з нуля. Незважаючи на постійне втручання німецького командування у роботу українського військового відомства, за наступних півтора місяці на посаді, О. Жуковському вдалося багато зробити на користь національної військової справі. Слід відзначити, що, згідно з Постановою РНМ УНР від 14 березня 1918 року, він почав виконувати і обов'язки Морського міністра [10, арк.14].

Маючи чималий досвід, О. Жуковський особисто розробив програму створення Української регулярної національної армії за територіальним принципом комплектування. В основу програми покладено саме корпусну територіальну систему, це означає цілковиту відмову від військових округів. У сучасній українській історіографії пріоритет щодо цієї новизни чомусь надається на адресу генерала П. Скоропадського. Є очевидним, що реорганізацію армії підготувало Військове міністерство під керівництвом О. Жуковського. А П. Скоропадський лише продовжив втілювати у життя вже до нього розпочату справу.

Про фаховий підхід О. Жуковського до будівництва української армії свідчать документи. Так, згідно наказу Військової

Офіції УНР Ч. 16 від 31 березня 1918 року всіх вояків—вихідців із Закавказзя, Молдови, Криму, що перебували на службі в українській армії, на прохання відповідних військових комісарів з тих місцевостей, було без перешкод відряджено до рідних теренів [11, арк. 4]. А згідно з наказом Ч. 9 від 31 березня 1918 р., з лав Української армії було негайно звільнено учнів середніх шкіл [11, арк. 7].

Для організації мобілізаційних заходів, Наказом Ч.10 від 31 березня 1918 року було призначено повітових комендантів на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Волині, Поділлі та Херсонщині [11, арк.8]. А наказом Ч. 24 від 5 квітня 1918 р. і на Катеринославщині та Курщині [11, арк. 21].

Відповідно до Постанови РНМ УНР О. Жуковський наказом Ч. 12 від 1 квітня 1918 року встановив всій старшині (офіцерам) розмір грошового утримання у відповідності до посад. Для прикладу, отаман корпусу – 1150 карбованців, отаман бригади – 900, курінний – 600, хорунжий – 350 тощо [11, арк. 12].

Військовим міністром УНР було особливо звернуто увагу на остаточне розформування залишків російських Південно-Західного і Румунського фронтів, які нещодавно перестали існувати. О. Жуковський наказом Ч.41 від 11 квітня 1918 року створив осередки на чолі із завідуючими зі збору автомобільного майна на території колишніх фронтів, з відповідним штатом [11, арк. 37–38].

11 квітня 1918 року, згідно наказу по Військовій Офіції Ч. 43, починає реорганізовуватися Військове міністерство УНР за новими штатами. До складу Військового міністерства включено Генеральний штаб, Головний штаб, Управління Головного начальника постачання, Управління загальних справ і окремі відділи [11, арк. 42].

В усіх вище перелічених повітах, де призначенні повітові коменданти, було розпочато згідно наказу по Військовій Офіції Ч.48 від 13 квітня 1918 року формування

так званих місцевих (запасних) бригад [11, арк. 57].

15 квітня 1918 року Військовим міністром було складено і затверджено наказом по Військовій Офіції Ч. 50 попередній реєстр корпусів і дивізій Української армії до якого увійшли: VII армійський корпус, X армійський корпус, XXV армійський корпус, XXVI армійський корпус, XXXI армійський корпус, XI армійський корпус, 9 піша дивізія, 11 піша дивізія, 12 піші дивізія, 15 піша дивізія, 31 піша дивізія, 65 піша дивізія, 78 піша дивізія, 83 піша дивізія, 130 піша дивізія, 1 Українська дивізія, 3 Стрілецька дивізія, 4 стрілецька дивізія, 9 кінна дивізія та 12 кінна дивізія [11, арк. 58]. За розпорядженням О. Жуковського, вказані корпуси і дивізії розпочали доукомплектовувати за допомогою повітових комендатур.

Відповідно до наказу по Військовій Офіції Ч. 74 від 15 квітня 1918 року, при Головній управі Генерального штабу було створено Комітет з формування та організації армії, котрий був зобов'язаний розробити штати, військові закони та організувати загальну координацію праці всіх головних управ Військового міністерства УНР, а також інспекторів всіх частин [11, арк.104].

Велику увагу О. Жуковський приділяв призначенню на відповідальні посади в армії лише свідомих українців. У зв'язку з цим, ним був підписаний наказ по Військовій Офіції Ч. 75 від 15 квітня 1918 року адресований Начальнику Головного штабу, де чітко зазначалось, що потрібно звернути особливу увагу на те старшинство (офіцерів), котрі у сучасний момент захищають Україну в боротьбі з більшовиками, що саме це старшинство повинно буде зайняти відповідальні посади в новій Українській армії [11, арк. 108]. Вже 17 квітня, згідно наказу по Військовій Офіції Ч. 79 було призначено (затверджено) вище командування армійських корпусів, а саме: Київський корпус – отаман Дядюша, Волинський – отаман Клименко, Одесський – отаман Колодій, Чернігівський – отаман Дорошевич, Пол-

Постаті

тавський – отаман Осецький, Катеринославський – отаман Васильченко, Харківський – отаман Волкобой [11, арк.140].

Для розгляду злочинів та провин з боку військовослужбовців Української армії, на-казом по Військовій Офіції Ч. 103 від 23 квітня 1918 року на території УНР було створено ряд військових судів: Вищий Військовий Суд в Києві (обсяг діяльності – Правобережжя та Чернігівщина), Тактичний судовий заклад у Катеринославі (обсяг діяльності – Лівобережжя), у межах дивізій – «Штабові суди» [11, арк. 170].

Щодо військово-морських справ, то за планами Військового міністерства УНР на Чорноморському флоті намічалася повна демобілізація рядового складу і переатестація старшин (офіцерів). О. Жуковський ініціював перед керівництвом УЦР і РМН УНР, враховуючи специфіку флотської служби, на законодавчому рівні саме на флоті ввести проходження військової служби виключно на контрактній основі для усіх категорій особового складу [10, арк.14].

У свою чергу, німецьке командування постійно втручалося в роботу Військового

міністерства УНР, тим самим гальмуючи його діяльність. Німці взагалі були незадоволені діяльністю УЦР, яка, на їхній погляд, підступно не виконувала зобов'язань по Берестейському договору щодо постачання продовольства до Німеччини, та здійснила 29 квітня 1918 року державний переворот, привівши до влади генерала П. Скоропадського. Як наслідок, УЦР була розігнана німцями, а її Військовий міністр О. Жуковський потрапив до Лук'янівської в'язниці так і не втіливши у життя відпрацьованої особисто програми побудови української професійної армії. Його було звинувачено у причетності до викрадення директора Російського банку зовнішньої торгівлі А. Доброго, хоча, як свідчать джерела, він до цього ніякого відношення не мав. Проте отримав вирок – 2 роки ув'язнення.

Отже, підсумовуючи викладене, можна без перебільшення стверджувати, що О. Жуковський був визначною особистістю в українській історії, а його військова діяльність є маловідомою та потребує подальших досліджень національною воєнно-історичною науковою.

ДЖЕРЕЛА

1. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.). – Київ–Львів, 1996. – 370 с.
2. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія. – К.: Видавничий дім „Альтернатива“, 1998. – 320 с.
3. Колянчук О. М. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Державний університет „Львівська політехніка“. – Львів, 2000. – 204 арк.
4. Литвин С.Х. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
5. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія – К.: Олан, 2003. – 608 с.
6. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененка В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененка. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2007. – 592 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО-ВУ) Ф.3543, Оп. 2, Спр. 1.
- Крип'якевич І.П., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б.З. Якимович. – 4-те вид. змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
9. Литвин С.Х. Звільнення України від російсько-більшовицьких військ навесні 1918 року // Воєнна історія. – Київ, 2008. – № 3 (39). – С. 86–95.
10. ЦДАВОВУ Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 16.
11. ЦДАВОВУ Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 15.

ІВАН ТРЕЙКО: ПОВСТАНСЬКИЙ ОТАМАН (1917–1921), ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ УПА (1940–1945 РР.)

Юрій КАЛІБЕРДА,
кандидат історичних наук, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін ДФ ВМУРоЛ «Україна»,
м. Дніпропетровськ

Каліберда Юрій. Іван Трейко: повстанський отаман (1917–1921), генерал-хорунжий УПА (1940–1945).

У статті розглядається життєвий шлях та військово-політична діяльність активного участника Визвольних змагань в Україні (1917–1921 рр.), отамана українських повстанців, генерал-хорунжого Української повстанської армії Івана Демидовича Трейка.

Ключові слова: визвольні змагання, Армія Української Народної Республіки, Українська повстанська армія, Друга світова війна, Організація українських націоналістів, Українська головна визвольна рада.

Калиберда Юрий. Иван Трейко: повстанческий отаман (1917–1921), генерал-хорунжий УПА (1940–1945).

В статье рассматривается жизненный путь и военно-политическая деятельность активного участника освободительного движения в Украине (1917–1921 гг.), отамана украинских повстанцев, генерал-хорунжего Украинской повстанческой армии Ивана Демидовича Трейка.

Ключевые слова: Освободительное движение, Армия Украинской Народной Республики, Украинская повстанческая армия, Вторая мировая война, Организация Украинских Националистов, Украинский Главный Освободительный Совет.

Kaliberda Yuriij. Ivan Treiko: insurgent ataman (1917–1921), a general khorunzhiy of UPA (1940–1945).

In the article the course of life and military-political activity of active participant of the Liberation competitions is examined in Ukraine (1917–1921), ataman of the Ukrainian insurgents, a general khorunzhiy of the Ukrainian insurgent army of Ivan Demydovycha Treika.

Keywords: liberation competitions., Army of Ukrainian Republic of People's, Ukrainian insurgent army, Second world war, Organization of the Ukrainian nationalists, Ukrainian main liberation advice.

Іван Демидович Трейко (псевдо: «Немо», «Дибов», «Терейко») – військовий діяч, повстанський отаман, непримирений борець з радянською владою доби визвольних змагань (1917–1921 рр.); у роки Другої світової війни – активний учасник партизанського руху на Волині, консультант з партизанської боротьби при штабі Української повстанської армії – Поліська Січ (УПА-ПС) отамана Тараса Бульби-Боровця, керівник військової розвідки Української повстанської армії (УПА), один із семи її генералів, який отримав це високе військове звання посмертно.

Це неповний перелік біографічних даних однієї із самих загадкових, маловідомих для широкого загалу та непересічних історичних особистостей вітчизняної воєнної історії, чиє ім'я ще за часів його життя для більшості сучасників стало живою легендою, а серед істориків до сих пір визиває неоднозначні, часом діаметрально протилежні оцінки та судження.

Дослідженню життєвого шляху та діяльності Івана Трейка обмаль архівних джерел, а мемуари учасників тих подій та тогочасні публікації малодостовірні і хибують значними неточностями.

Іван Демидович Трейко народився 16 квітня 1898 року в с. Старостинці тепер Погребищенського району Вінницької області у селянській родині [1, 222].

Про дитячі, юнацькі та молоді роки майбутнього генерала майже нічого не відомо. Вперше згадується у 1919 році, як партизанський ватажок, загін якого успішно діяв проти більшовиків, а згодом і білогвардійців на південно-західній Київщині – території Сквирського, Таращанського та Білоцерківського повітів.

Сьогодні важко з певністю сказати про причини, які примусили двадцятиоднорічну молоду людину у грізні роки Української революції особисто взятися за зброю і підняти своїх земляків-селян на збройну боротьбу.

Під сумнів також можна поставити і його військове звання – полковник Армії

Української Народної Республіки (УНР), про що йдеться у деяких спогадах. Проте, одне можна сказати точно: що Іван Демидович був природним лідером, відзначався військовою вдачею, мав непогані організаторські здібності, добре знов з дитинства рідну місцевість, а за свою невловимість користувався неабияким авторитетом серед місцевих селян і, що найголовніше, стояв на твердих самостійницьких позиціях.

Як згадують сучасники, цей повстанський ватажок довгий час успішно вів боротьбу проти більшовицьких окупантів, завдаючи їм значних втрат. І. Трейко зумів налагодити на контролюваній ним території розгалужену конспіративну мережу: повстанці безпосередньо збиралися лише для збройних нападів на більшовицьких карателів, в інший час вони виглядали як звичайні селяни, працюючи на полях та садибах. Постійно при отаманові перебувала лише невелика кількість найбільш перевірених і відданих бійців.

«Його способи боротьби з червоними були оригінальні, відмінні від тактики інших отаманів, – засвідчував на сторінках своїх мемуарів сотник Армії УНР та відомий повстанський отаман Яків Гальчевський. – Трейко був для червоних несхопний тому, що на терені кількох повітів (Сквиря, Тараща, Біла Церква) мав велику конспіративну сітку. Збере своїх людей, зробить, було, напад на якийсь комуністичний об'єкт, своїх козаків розпустить, а червоні попадають у порожнечу, шукаючи відділу отамана Трейка. Коли все перетретиться, небезпека минеться, подія призабувається, то Трейко, було, знов вибирає місце удару, хитро реалізуючи задум. Своїх довірених козаків мав Трейко до 20. Були це люди відважні й добре озброєні. Козаків, якими послуговувався додатково й які могли бути вночі на повстанчій роботі, а вдень гречку сіали, було кілька соток. Така тактика зробила Трейка на Київщині дуже популярним і грізним для комуністів» [2, ч. 1, 88].

З 1920 року, після військової поразки у визвольних змаганнях Армії УНР, як зна-

читься в «Енциклопедії українознавства», «справа боротьби за незалежність України перейшла фактично до повстанців» [3, с. 2121].

У цей час в Україні розгортається селянський повстанський рух, який носив масовий характер. Серед відомих нам отаманів, які самочинно боролися з жорстокою більшовицькою системою на Правобережній Україні, були: Яків Орел-Гальчевський, Яків Байда-Голюк, Іван Трейко, Харлам Кравченко, Микола Кушнір, Яків Драгончук, Євген Овчарук, Чорний Ворон, Кириницький, Садовий, Шпильковий, Коваленко та багато-багато інших, які до 1925 року включно вели з нею жорстоку та безкомпромісну боротьбу. Діючи партізанськими методами, повстанські загони все ж відрізнялися один від одного боєздатністю, організованістю та дисципліною, що значною мірою залежало від особистих якостей ватажків.

Навесні 1921 року загін Івана Трейка у кількості 100 осіб територіально входив до 2-ї групи 8-го повстанського району (біля 4,5 тис. повстанців), у зону відповідальності якої включалися південні повіти Київської губернії [4, 393].

Відомо, що полковник І. Трейко брав безпосередню участь у підготовці антибільшовицького повстання в Україні. Так, під час Другого зимового походу (листопад 1921 р.), за планами Повстансько-партизанського штабу (ППШ) на базі свого загону він повинен був розгорнути та очолити окрему повстанську дивізію. Деякий час штаб Трейка очолював агент ППШ Цимбалюк, який пізніше командував окремим загоном [5, арк. 107].

Влітку 1921 року Трейко, разом з отаманами Заболотним, Богуном, Вовком, Лихом та Пугачем, визнав над собою владу Всеукраїнського Повстанського Комітету, який на чолі з Антоном Бондаренком діяв на території Брацлавщини і підпорядковувався уряду УНР в екзилі [6, 393; 7, 13].

У своїх спогадах «З поляками проти України», які вийшли у 1924 р. в Харкові,

начальник Повстансько-партизанського штабу генерал-хорунжий Армії УНР Юрій Тютюнник (1891–1930), намагаючись з одного боку частково виправдати свої помилки при підготовці та здійсненні Листопадового рейду 1921 року, доволі тенденційно і безпідставно звинувачував Івана Трейка в «отаманцині» та недисциплінованості, внаслідок чого, начебто, під час підготовки антибільшовицького повстання влітку 1921 року останній разом з Щербанюком за наказом Головного отамана Армії УНР С. Петлюри діяв «всупереч директивам П.-П. Штабу» [8, 252].

Комунастична пропаганда зображувала українських повстанців бандитами та грабіжниками, намагаючись в очах місцевого населення всілякими засобами дискредитувати їх ватажків. На придушення повстанського руху в Україні була кинута вся сила більшовицької карально-репресивної системи.

Після ліквідації радянськими чекістами влітку 1921 року 40 повстанських загонів (Гулого-Гуленка, Орлика, Лиха та ін.), загибелі та арешту понад 3 тисяч українських партізанів, повстанський рух в Україні поступово пішов на спад.

У 1922 році Іван Трейко вимушений був дещо змінити свою тактику. Рятуючись від переслідувань чекістських загонів та військових підрозділів Червоної Армії, відділи Івана Трейка змушені були на короткий термін переходити радянсько-польський кордон у районі м. Рівне, де вони знаходили тимчасовий притулок. У свою чергу, місто Рівне тимчасово стало центром підготовки українських повстанців та розвідників [10, 385].

Активно співпрацював з польською розвідкою та Генеральним штабом. Через «коридор» на польсько-радянському кордоні повстанська група І. Трейка до 1925 року здійснювала бойові рейди на територію Української РСР.

Найвідомішими були два з них: у серпні 1922 року, коли на територію України були спрямовані загони Трейка, Шепеля, Щербанюка та Хмари, та влітку 1923 року –

об'єднана група отаманів Трейка та Грищенка з метою підняття «загальне повстання» в Україні [9, 403; 10, 385].

На початку 1925 року Трейко зі своїм загоном діяв у районі Білоцерківської, Бердичівської та Уманської округи. Хоча майже щоразу загону Івана Трейка з невеликими втратами вдавалося повернутися на польську територію, проте з військово-політичної точки зору більшість цих рейдів виявилися марніми. Вони вже не могли підтримати повстанський рух в Україні на рівні осені 1921 р.

У 1925 році Іван Трейко тимчасово припинив збройну боротьбу та з родиною оселився у с. Самостріли на Рівненщині Але побудувати мирного сімейного життя йому так і не вдалося.

У 1927 року радянським чекістам вдалося вийти на його слід і здійснити на нього замах [1, 222]. Важко поранений у щелепу, Іван Трейко врятувався і вижив, але при цьому сильно постраждала його зовнішність. Вірогідно, що з цієї причини, а також через дотримання ним вимог жорсткої конспірації, до сьогодні неможливо віднайти жодної його особистої фотокартки.

Той факт, що радянські спецслужби багато років вели справжнє «полювання» на отамана І. Трейка, залучивши для його фізичного знищенння самих високопрофесійних фахівців та у повному обсязі використовуючи весь свій опрацьований у ході революційного терору проти власного народу арсенал провокацій та диверсій, визнають і радянські історики, хоча і не називають прізвища агента, який здійснив замах на отамана.

Хоча у біографії радянського чекіста, одного з керівників партизанського руху у роки Другої світової війни, полковника М. Прокопчука, поміщеній у збірнику «Чекисты» (серія «Жизнь замечательных людей», М.: «Молодая гвардия», 1987), зазначено що він «брав участь і відзначився у ліквідації «залишків петлюрівських військ» та «контрреволюційних банд» в Україні, серед яких називаються і загони Трейка та Цаль-Цалька [11].

У міжвоєнний період в Івана Дмитровича відбувається певна переоцінка політичних поглядів. Він зацікавився монархічними ідеями і навів контакти з «Союзом гетьманців-державників», очолюваних колишнім гетьманом України Павлом Скоропадським.

Початок Другої світової війни вносить свої корективи у діяльність полковника І. Трейка, у якого з'явився реальний шанс у повному обсязі використати свій багатий бойовий досвід.

Так, у 1939–1940 роках він разом з групою однодумців за дорученням «Союзу гетьманців-державників» на території Західної України займався налагодженням зв'язків з патріотичним підпіллям з метою організації та розгортання партизанського руху.

У своїх спогадах «Армія без держави» командир «Поліської Січі» отаман Тарас Бульба-Боровець, який особисто зустрічався з монархістами-гетьманцями навесні 1940 року у Варшаві та Кракові, згадував, що під час розробки ними спільного «плану політично-мілітарних акцій демократичних сил в Україні на випадок німецько-советської війни ... в питаннях партизанської тактики консультантами були: полковник Войнаровський-Гальчевський, колишній повстанський отаман Поділля «Орел», полковники – Іван Трейко, Андрій Долуд, Петро Дяченко, сотник Галюк-Малиновський та багато інших фахових знавців повстанської війни» [12, 55].

З початком бойових дій на теренах України, Павло Скоропадський розгорнув активну політичну діяльність із розрахунком об'єднати українські організації для спільної мети – боротьби за Українську Державу. З цієї метою Іван Трейко очолив дипломатичну місію від П. Скоропадського до Т. Бульби-Боровця, яка 5 серпня 1941 року в Рівному підписала договір про участь гетьманців у лавах Української Повстанської Армії – «Поліська Січ» – національного партизанського військового формування, підпорядкованого уряду УНР в екзилі, яке у 1941–1943 роках успішно воювало на Поліссі [12, 100].

Згідно з умовами цього договору, гетьманські полковники Совенко та Трейко увійшли до Штабу УПА – «Поліська Січ» [13, 112; 14, 371].

Отже, з 5 серпня 1941 року по 18 серпня 1943 року полковник Іван Трейко, як консультант з тактики партизанської боротьби, безпосередньо брав участь у створенні структур Української Повстанської Армії – «Поліська Січ» (згодом – Українська Народна Революційна армія). Як старшина її штабу, особисто розробляв та брав участь у бойових операціях із захисту українського населення Полісся та Волині від німецьких окупантів, радянських партизанів та загонів польської Армії Крайової.

У 1942 році Іван Демидович був заарештований гестапо у м. Холмі [1, 222]. Після звільнення він знову повертається на свою посаду до адміністративно-вишкільної частини штабу УПА «Поліська січ».

Отаман Т. Бульба-Боровець згадував, що влітку 1943 року, під час загострення стосунків бульбівців із загонами Української повстанської армії Степана Бандери, група старшин УНРА, до якої належали полковники Литвиненко, Смородський, Трейко, Совенко, Новицький, сотники Раєвський, Жданович, поручник Гудимчук та ін., з метою запобігання невинних жертв та розв'язання безглуздої братовбивчої війни, рішуче відмовилася від пропозиції використовувати проти бандерівців зброю [12, 208].

19 серпня 1943 року органи Служби безпеки Організації Українських Націоналістів С. Бандери (СБ ОУН-Б) несподівано оточили штаб Української народної революційної армії. Після короткої сутички в полон до бандерівців потрапили полковник І. Трейко разом зі своєю родиною та групою офіцерів штабу (Совенко, Новицький, Гудимчук та ін.) [12, 217].

Того ж місяця полковник Іван Трейко погодився на співпрацю у військовому розвідчому секторі УПА. Впродовж осені 1943 року він («Немо», »Дибов») очолював вишколи розвідників та учасників СБ, викладав у старшинській школі УПА. Згодом

був призначений на більш відповідальні посади [18].

Певної уваги заслуговує наказ керівника відділу військової розвідки «Немо» (І. Трейка) № 97 від 10 грудня 1943 року, опублікований на сторінках другого тому «Літопис УПА. Нова серія» (Київ-Торонто, 1999). У тексті наказу йдеться, що у районах та надрайонах Воєнної округи (ВО) УПА потрібно відслідковувати діяльність «ворожих сил», до яких були зараховані німці, «червоні» та поляки. Наказувалося розрізняти «національну польську партизанку» від «червоної польської банди», своєчасно записувати і повідомляти про результати своїх спостережень до керівництва відділу військової розвідки [15, 168].

Важливим історичним джерелом останнього етапу його життя виступають архівні документи: постанови, накази, розвідувальні донесення за особистим підписами полковника І. Трейка, матеріали допитів слідчими НКВС та спогади безпосередніх учасників тих подій, які зібрані на сторінках багатотомного видання «Літопис Української Повстанської Армії» [15, 168; 16, 28–30; 32–34; 45; 111; 17, 41; 51; 867; 892; 925, 926, 1217, 1288].

Так, 25 грудня 1943 року у селі Дермань, Мизочського району, Іван Трейко разом з іншими членами Проводу ОУН вів переговори з представниками угорського військового командування про спільні дії проти радянських військ [19, 394].

У 1944–1945 роках полковник І. Трейко фігурує у цих документах як керівник відділу розвідки штабу УПА Воєнної округи «Заграва» і ВО «Тютюнник», відтак з'єднання груп 44 («ЗГ 44»). До моменту своєї загибелі 18 липня 1945 року також обіймав посаду заступника шефа штабу ЗГ 44.

У 1945 році полковник «Дибов» мав особистий кінний почет, який очолював «Боєвий» [17, 41; 20, 215].

18 липня 1945 року кінний відділ Івана Трейка у кількості 40 осіб під час свого перебування у Городницькому лісі, біля с. Сторожів Корецького району Рівненської

області, потрапив у пастку і був зненацька атакований загоном НКВС (близько 70 воїків). Іван Трейко загинув у цьому бою [17, 892].

Рішенням Української Головної Визвольної Ради від 8 жовтня 1945 року йому посмертно було присвоєно військове звання генерал-хорунжого Української Повстанської Армії.

ДЖЕРЕЛА

1. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: «Видавництво Сага», 2007. – 244 с.
2. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. В 2 ч. – Краків: Українське видавництво, 1941. – Ч. 1. – 210 с. 1942; Ч. 2. – 169 с.
3. Ріпецький С. Повстанський рух на Україні // Енциклопедія українознавства. Т. 6, – Львів, 1996. – С. 2117–2122.
4. Савченко В. Двенадцять войн за Україну / В. Савченко. – Х.: Фоліо, 2006. – 415 с.
5. Центральний державний архів громадських організацій України. Фонд 1, Оп. 20. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. Спр. 615. Информационные сводки и бюллетень секретно-информационного отдела СНК УССР по борьбе с бандитизмом. (11 февраля – 31 августа 1921 г.). – 227 арк.
6. Мазепа І. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР / Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. – Німеччина: Прометей, 1950. – Т. 3. – 220 с.
7. Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.
8. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УРСР у 1921–1923 рр. Дис... канд. іст. наук. 07.00.01 / Павло Анатолійович Стегній; Кременчуцький державний політехнічний ін-т. – Кременчук, 2000. – 273 с.
9. Савченко В. Двенадцять войн за Україну / В. А. Савченко. – Х.: Фоліо, 2006. – 415 с.
10. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко. – Х.: Фоліо, 2004. – 415 с.
11. Андрианов В. Николай Архипович Прокопюк // Чекисты: сборник / сост. А. Н. Николаев; рец. А. Т. Андрианов. – Москва: Молодая гвардия, 1987. – С. 323–360.
12. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади / Т. Бульба-Боровець. – Київ-Торонто-Нью-Йорк: Фундація імені О. Ольжича. Фундація ім. С. Петлюри. – 270 с.
13. Літопис УПА. Т.27: Р.Петренко («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю: Спогади. – Торонто-Львів, 1997. – 277 с.
14. Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України / В. А. Савченко. – Х.: Фоліо, 2008. – 380 с.
15. Літопис УПА. Нова серія. Том 2. – Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944. Документи і матеріали/ За ред. П. Соханя і Є. Штендери. – Київ-Торонто, 1999. – 723 с.
16. Літопис УПА. – Т. 7. Діяльність ОУН (б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2006. – 512 с.
17. Літопис УПА. Нова серія. Том 8. – Волинь. Полісся і Поділля: УПА та Запілля 1944–1946. Документи і матеріали. – Київ-Торонто, 2006. – 1445 с.
18. Веденєєв Д.В. Розвідувальна діяльність Української повстанської армії (1943–1945 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.– К: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 10. – С. 381–414. – Режим доступу: <http://ouap.org.ua/articles/rozvidka.html>
19. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)/ За ред. проф. В. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т.1. – 640 с.
20. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її Запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр. // Український визвольний рух. Науковий збірник. – Львів, 2006. – С. 164–224.

АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ

СТАТУТ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

В архіві Організації Українських Націоналістів у м. Києві зберігається документ – «Статут Українського військово-наукового товариства», що діяло на еміграції у 20–30 роках. Вважаю за доцільне оприлюднити для широкого загалу цей цікавий, на мою думку, історичний документ і буду вдячний журналу «Воєнна історія» за можливість його опублікування.

Олександр КУЧЕРУК, директор бібліотеки ім. О. Ольжича.

СТАТУТ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

1. Назва Товариства:

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКОВО-НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО.

2. Осідок Товариства:

Товариство закладає свої філії в різних осередках української еміграції та на окупованих українських землях.

3. Характер Товариства:

Товариство має характер супто фаховий.

4. Завдання Товариства:

А. Ознайомлення українського громадянства та прищеплення йому думки про важливe значіння збройної сили, як головного чинника в нашій дальшій визвольній боротьбі.

Б. Досліджування нашої минулої воєнної історії, як теж поодиноких етапів недавньої визвольної боротьби українського народу за свою Самостійну Соборну Державу.

В. Вироблення принципів, на яких в майбутньому мусить бути зорганізована українська армія,

Г. Підготовка провідників і взагалі кадрів майбутньої української армії, а саме:

а) підстаршинських кадрів.

б) молодших старшин до командіра сотні включно.

в) командірів курінів до командіра полку включно.

г) вищого командного складу.

і) старшин штабової служби та фахівців в ріжких галузях військового знання.

5. Засоби і шляхи реалізації завдань Товариства.

A. Засоби:

Матеріальні засоби Товариства складаються з добровільних пожертв українського громадянства, з оплат за навчання та з прибутків від ріжких видань Товариства.

B. Шляхи реалізації:

а) засновання періодичних військово-освітніх курсів загального і фахового характеру побудованих на засадах заочного навчання.

Примітка.

Особи, які успішно кінчать відповідний курс та складуть належні репетиції та іспити одержуть відповідне свідоцтво.

б) прилюдне зачитання рефератів на військові теми.

в) видавання періодичного військово-фахового журналу.

6. Внутрішня організація Товариства.

А. Товариство поділяється на чотири роди членів, а саме:

а) членів провідників (фундаторів).

б) дійсних членів.

в) звичайних членів.

г) членів співчуваючих.

Членами провідниками являються:

1. Генерал-поручник М. Омелянович-Павленко.

2. Генерал-четар М. Капустянський.

3. Генерал-четар В. Курманович.

4. Генерал-четар А. Кравс.

5. Полковник Е. Коновалець.

II. Дійсні члени:

Дійсними членами являються ті військові особи, яких прийме конференція Товариства. Ними можуть бути старшини, які закінчили військову школу згл[авно] курси заочної освіти та являються постійними співробітниками Товариства.

III. Звичайні члени:

Звичайними членами Товариства можуть бути старшини, підстаршини козаки та стрільці соборної української армії, які зголосять своє приступлення до Товариства та впишуться на навчання до військово-освітніх курсів Товариства.

IV. Співчуваючі члени:

Співчуваючими членами можуть бути громадяни України*, що не перебували на військовій службі з причини молодого віку та інших, які зголосять свій вступ до товариства і впишуться на навчання до військово-освітніх курсів товариства.

Примітка.

а) Членами Товариства можуть бути не лише фізичні особи, але і ріжні українські організації військового характеру та військово-спортивного типу (як то Пласт, Луги, Соколи, студенські корпорації тощо). Передумовою вступу таких організацій є їх підпорядкування встановленому військово-просвітнemu програмові Товариства та впис фізичних членів цих організацій до військово-освітніх курсів Товариства. б) Перебування членом в якій-будь українській національній військовій організації не є перешкодою до вступу такого члена до складу Товариства на загальних підставах.

Б. Права і обов'язки членів Товариства.***1. Членів провідників (фундаторів):***

- а) розроблювати та провадити теоретичну і організаційну працю в тій галузі, яку визначить Конференція Товариства, або запропонує голова Товариства.
- б) берегти в тайні такі справи Товариства, які узнає голова Товариства за довірочні. Такого роду справи члени-проводники зобовязані заховувати в тайні і у випадкові виступлення з Товариства.
- в) за згодою голови вибирати собі для допомоги в дорученій їм галузі праці співробітників.
- г) жадати скликання Конференції.

2. Дійсних членів:

- а) виконувати доручення Конференції згл[авно]. голови Т[оварист]ва.
- б) змагати до береження доброго імені Товариства на зовні.
- в) передплачувати військовий журнал Товариства.
- г) права участі в Конференції дійсні члени не мають. До них надсилаються звіти з діяльності Товариства.

3 Звичайних членів:

- а) вписання на навчання до військово-освітнього курсу Товариства, складати встановлені репетіції та іспити і вносити встановлену плату за навчання на цих курсах.
- б) передплачувати військовий журнал Товариства.
- в) підлягати наказам керуючих органів Товариства.

Примітка.

Права участі на Конференції звичайні члени не мають.

4. Співчуваючі члени:

Права і обовязки співчуваючих членів анальгічні з правами та обовязками звичайних членів.

* «Громадяни України» вписано олівцем замість закресленого «українці».

В. Органи Товариства:

1. Найвищим органом Товариства є Конференція провідників,
  - а) Звичайна конференція відбувається раз на рік.
  - б) Надзвичайні конференції відбуваються в міру потреби.
  - в) Так звичайні як надзвичайні конференції відбуваються на скликання голови Товариства, який рівночасно значує в порозумінні з іншими членами місце осідку Конференції.
  - г). Надзвичайні конференції скликає також голова на бажання членів провідників Товариства.
2. Наступним органом керуючого та виконуючого порядку являється голова Товариства, який призначав собі одного з членів Товариства в якості Начальника Канцелярії Товариства. Голова Товариства одночасно зявляється і начальником військових курсів Товариства.
3. Містоголова Товариства.

4. В окремих країнах, де знаходяться українські емігранти та в спеціально розподілених округах українських окупованих земель акцію Товариства керують призначенні головою Товариства референти.

Примітка.

Референти країн та округ можуть призначатися лише зі складу членів провідників або дійсних членів Товариства.

5. Філіями товариства керують інструктори призначенні референтами країн та округів та затвердженні головою Товариства

Примітка.

Інструктори призначаються зі складу дійсних, а звичайних членів і лише у виключччих випадках з членів співчуваючих.

6. Філії засновуються в кожному осередкові, де перебуває 5 членів Товариства.

7. Права та обов'язки керуючих органів Товариства.

A. Права й обов'язки Конференції.

1. Конференція назначує голову Товариства.
2. На пропозицію голови обирає місто голову.
3. Приймає до відома покликання головою Товариства Начальника Канцелярії Товариства.
4. Приймає та запрошує нових членів-провідників (фундаторів) та дійсних членів, назначує кореспондентів.

Примітка. Прийняття нового члена фундатора вимагає одноголосного рішення Конференції. Приняття дійсного члена ріштається звичайною більшістю голосів.

5. Розглядає чергові звіти голови Товариства та вносить в них певні корективи.
6. Затверджує вихід члена-провідника з Товариства.
7. Припоручає членові-провідникові вийти зі складу Товариства.

Примітка.

- а) Для поручення виходу з Товариства членові-провідникові необхідно 2/3 голосів після розгляду справи й вислухання дотичного члена.
 б) Член-провідник може виступити з Товариства без заподання причин, зголошуючи про це письменно голові Т[оварист]ва.

Б. Права й обовязки голови Товариства:**Голова:**

1. Признає референтів окремих країн та округ та затверджує призначених референтами інструкторів Філій.
2. Усуває референтів країн чи округ за бездіяльність і т.п.
3. Складає в порозумінні та при допомозі інших членів плян праці Т[оварис]ва та курсів.
4. Розділює працю по відділам та рефератам.
5. Зaproшує співробітників, або доручає це зробити поодиноким членам Т[оварист]ва.
6. Призначає терміни для навчання та накреслює плян та обсяг такого.
7. Визначає комісії для складення іспитів.
8. Видає і підписує свідоцтва про закінчення курсів.
9. Входить в порозуміння, або доручає це другим членам з представниками чужих армій для організації практичного навчання і т.д.
10. Скликає звичайні Конференції найменше раз до року а надзвичайні в міру потреби та на бажання поодиноких членів-провідників, якщо за скликанням таких Конференцій висловлюється 2/3 членів-провідників.
11. Репрезентує на зовні Товариство. Всі письма підписує голова або на його доручення оден із членів-провідників Товариства.
12. Кожного півроку складає звіт з діяльності Т[оварист]ва
13. Виключає зі своєї ініціативи чи на представлення референтів країн чи округів звичайних членів Товариства і членів співчуваючих.

Примітка.

Для виключення дійсного члена необхідна апробата членів Конференції.

І4. Видає посвідчення членам Товариства.

В. Містоголова Товариства.

Містоголова Товариства є найближчим помічником голови при виконуванню всіх тих завдань, які лягли в основу діяльності Товариства. У випадку недуги або іншої наглої потреби заступник голови являється його повноправним заступником у всіх справах Товариства. Заступника вібирає Конференція на пропозицію голови Товариства.

Г. Начальник Канцелярії Товариства.

Начальник Канцелярії Товариства є технічним виконавцем усіх розпоряджень голови та всіх рішень Конференції. Він веде переписку і побіч голови підписує всі письма.

Г. Права і обовязки Референтів.

1. Референти організують філії Товариства в доручених їм країнах чи округах.
2. Призначають інструкторів філій і надають на затвердження голові Т[оварист]ва.

3. Усувають інструкторів філій і подають на затвердження голові Т[оварист]ва.
4. Контролюють* військових курсів у філіях.
5. Контролюють діяльність інструкторів філій.
6. Вживають заходів до поширення освітньої акції Товариства.
7. Ставлять в звязок окремих членів Товариства та учнів військових курсів, що перевірюють ізольовано від місця осідку філій чи то з собою, чи то з найближчою філією.
8. Провадять реєстрацію філій, їх членів та учнів курсів.
9. Заряджують виклади в більших осідках членів Т[оварист]ва чи українців.
10. Переводять репетіції та входять до іспитових комісій військових курсів у філіях.
11. Виготовляють і представляють голові Т[оварист]ва кошториси.
12. Одержанують платню від членів Т-ва за навчання на військових курсах та пересилають ці суми до голови Т[оварист]ва.
13. Пропонують голові Т[оварист]ва звільнити зі складу Т[оварист]ва невідповідних звичайних членів-співчуваючих.

Д. Права обовязки інструкторів філій.

1. Інструктори керують діяльністю доручених їм філій взагалі та зокрема акцію військового вишколу.
2. Вони розподілюють між членами філій науковий матеріал військових курсів, стежуть за студіями членів Філій, по вказівкам референтів ведуть репетіції по наукових дисциплінах серед членів філій та допомагають та помагають цим останнім розясненнями та вказівками.
3. Подають референтам періодичні звіти з діяльності та навчання членів філій та збирають оплати ціх останніх за навчання на курсах і пересилають зібрани суми до референта даної країни чи округи.
- 4 Роблять публичні виступи на військові теми.
5. Представляють клопотання перед референтами про звільнення з Товариства та курсів невідповідних членів Товариства.

Упорядник
Олександр КУЧЕРУК
директор бібліотеки імені Олега Ольжича
(м. Київ)

* Пропуск в тексті.

ЛИСТУВАННЯ ПІДПІЛЛЯ ОУН(Б) НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ

Ми пропонуємо увазі читачів журналу продовження анатованого покажчика «Листування про-відників ОУН і командирів УПА», підготовленого за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України (перший розділ «Листи Степана Бандери, членів ЗЧ ОУН і ЗП УГВР» опублікований у «Воєнній історії» № 1(49) за 2010 рік, а другий розділ «Листування керівництва ОУН (б) і УПА на українських землях» у № 4(52), № 5(53) та № 6(54) за 2010 р.).

До чергового, третього розділу «Листування підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі» анатованого покажчика включено лаконічні аnotaції виявлених у Галузевому державному архіві Служби безпеки України ділових листів членів бандерівської організації, котрі діяли на Волині та Поліссі у 1944–1954 роках. Переважна більшість волинських і поліських земель тоді була включена підпіллям до свого краю «Північно-західні українські землі» (скорочено – ПЗУЗ). окрім цього, лісисті терени Київщини, Північно-Східної Житомирщини у певні періоди 1940-х також «вписувалися» в межі сусідніх оунівських країв – «Північно-східні українські землі» (ПСУЗ) й «Осередньо-східні українські землі» (ОСУЗ). Утім, два останні краї більше існували на папері, ніж реально, тому що їхне підпілля зазнало дошкульних втрат спершу від Гестапо, а потім від НКВС–НКДБ.

Цей розділ складається з 35-х підрозділів. Вони розташовані в алфавітній послідовності (за прізвищами авторів). Таким чином, перший – це аnotaції листів Юрія Беднарчука. Далі йдуть про-анотовані ділові листи Івана Берника, Валерія Бондарчука, Михайла Бондарчука, Федора Воробця, Федора Заборовця, Анатолія Згаб'юка, Володимира Кобриновича, Панаса Ковальчука, П. Ліщука, Якова Ковжуха, Миколи Козака, Василя Коренюка, Віри Королюк, Івана Кроля, Феодосія Крутіва, Володимира Кудри, Богдана Кузьми, Івана Литвинчука, А. Лучковського, Анатолія Маєвського, Анатолія Неверковця, Олександра Савири, Миколи Салати, Валерія Сементуха, Ярослави Скаб, Архипа Татури, Святослава Титка, Володимира Троцюка, Івана (Григорія) Троцюка, Трифона Харчука, Ніла Хасевича, Миколи Якимчука, Якова Яковleva, Степана Янишевського.

Кожен зі згаданих вище підпільнників завідував певною ділянкою роботи у підпіллі ОУН(б) на ПЗУЗ. Читач має змогу ознайомитися з аnotaціями деяких листів керівництва краю ПЗУЗ – Миколи Козака (провідник), Василя Коренюка (референт СБ), Миколи Якимчука (референт зв'язку), а також епістолярної спадщини тих осіб, котрі тісно співпрацювали з політичного референтурою ОУН(б) на ПЗУЗ – Ніла Хасевича, Валерія Бондарчука. Оскільки край ПЗУЗ поділявся на 2 краї – Північно-західний і Північно-східний (далі – ПСК), у нагоді дослідникам стануть аnotaції ділових листів активістів ПЗК ПЗУЗ – Івана Литвинчука і Михайла Бондарчука (провідники), Панаса Ковальчука (референт СБ), Григорія Троцюка і Анатолія Неверковця (організаційні референти), Федора Заборовця і Олександра Савири (провідники Луцької округи ПЗК), Василя Сементуха (provідник Ковельської округи), Анатолія Згаб'юка (provідник одного з районів Ковельської округи). Також про-анотовано листування активістів ПСК – Федора Верещаки (provідник), Юрія Беднарчука, Ярослави Скаб, (організаційні референти), Татури Анатолія (політичний референт), Володимира Кобри-

новича і Святослава Титка (референти СБ), Якова Яковлєва, Анатолія Маєвського (провідник Рівненської округи) та ін. У ПСК були також і свої «розкольники», котрі об'єдналися навколо Степана Янишевського-«Далекого» і відмовлялися підпорядковуватися проводові ОУН(б) на ПЗУЗ у 1946–1948 роках. Гадаємо, анатоції ділових листів Степана Янишевського (проводник самопроголошеного проводу «Одеса»), Івана Кrolя (організаційний референт «Одеси») та інших його соратників допоможуть розібратися у складних перипетіях цієї конфліктної ситуації.

Беднарчик Юрій

[«Григор», «Слюсар», «Чо-гуз», «Чорногуз», «0405»]
(? – 24.11.1949 р.)

Від 12.08.1946 р. – організаційний референт ПСК «Степ». Далі був провідником Корецького надрайону. Входив до проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. Загинув під час чекістсько-військової операції у лісі неподалік сіл Мала Совпа Межиріцького р-ну Рівненської обл. і Велика Совпа Соснівського р-ну Житомирської обл.

* * *

До «проводника» [Козак М.]

Від 28 липня 1947 р.

Описується, яким чином 07.06.1947 р. уник смерті член проводу ОУН(б) на ПЗУЗ Г. Семенюк-«Мручко». Йдеться про К. Вороніна, уродженця Київщини, котрого автор листа долучив, як здібного публіциста, до написання антирадянських листівок та статей. Наводиться перелік втрат внаслідок останніх сутічок з НКВС: М. Будняк-«Дощ», «Циганка», «Султан», «Сват» та ін. Констатується, що «канархія» (опозиція С. Янишевського-«Далекого») поступово занепадає. Окремий пункт присвячено діяльності провокаційних груп НКВС.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (4 упр.). – Оп. 39 (1956 р.). – Спр. 9. – Т. 9. – Арк. 32–34. Копія, машинопис.

* * *

Адресат не вказаний [Маєвський А.]

Дата не вказана. [Не пізніше першої половини серпня 1949 р.].

Автор листа констатує повний занепад «далеківців» – опозиції С. Янишевського-«Далекого». До неї він зарахував всього двох осіб – І. Кrolя-«Зінька» й «Павла».

Фрагмент листа, оригінал якого був вилучений працівниками МДБ 16.08.1949 р. у вбитого кур'єра ОУН(б) на ПЗУЗ у с. Малий Олексин Рівненського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (4 упр.). – Оп. 30 (1960 р.). – Спр. 13. – Арк. 114–115. Копія, машинопис.

Берник Іван

[«Ярослав»]
(1922–1949 рр.)

Член самопроголошеного проводу «Одеса» С. Янишевського-«Далекого». З 1946 р. – референт СБ Костопільського надрайону. Був убитий радянськими спецслужбами.

* * *

До «Смока» [Козак М.].

Від 20 грудня 1946 р.

Автор критикує «Смока» [Козак М.] за вчинення невиправданих «чисток» організаційного активу ОУН(б) на Волині, виступи проти прибічників «Далекого» [Янишевський С.]. Висловлюється припущення, що ініціатор чисток діє за наказом НКВС. Міститься пропозиція узгодити пункт для обміну листами.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 8. – Арк. 130. Копія, машинопис.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1164–1165.

* * *

До «Лісового» [Гоч П., провідник одного з підрайонів Степанського р-ну на Рівненщині]. Від 17 серпня 1947 р.

У листі роз'яснюється, як саме і за яким сценарієм потрібно відзначати День зброй 31 серпня.

Оригінал цієї копії листа був вилучений працівниками МДБ 25.08.1947 р. біля хут. Заводня Малостидинської сільради Деражненського р-ну Рівненської обл. у ліквідованого референта зв'язку Костопільського надрайону Стецюка О.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 2. – Арк. 309–310. Копія. Машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заст. нач. 5 відділення відділу 2-Н УМДБ Сухіним 28.08.1947 р.

* * *

До «Сашка» [Красовський С., провідник одного з підрайонів Деражненського р-ну на Рівненщині].

Дата не вказана. [Жовтень 1947 р.].

Автор наказує адресату залишити справи та виїхати узимку на територію Вінницької обл.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 06.11.1947 р. у ліквідованого керівника одного з підрайонів Деражненського р-ну «Сашка» [Красовський С.].

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 39 (1953). – Спр. 6. – Арк. 298–299. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений невідомим.

Бондарчук Валерій

[«Гордий», «Гордій», «Пилип», «Сизий», «Старий», «Степан», «42», «1920», «5226»]

(1918 р., с. Новосілки Горохівського р-ну Волинської обл. – 04.09.1950 р., біля с. Довге Горохівського р-ну Волинської обл.)

За освітою – учитель. Член ОУН з 1937 р. Намагаючись уникнути арешту органами НКВС, виїхав до Польщі (1940–1941 рр.). У червні 1941 р. повернувся на Волинь та зайнявся організацією УНМ м. Луцька. Від осені 1941 р., за завданням проводу ОУН(б) влаштувався працювати при комендатурі обласної поліції м. Луцька. Від осені 1943 р. перейшов до підпілля – став організаційно-мобілізаційним референтом, провідником Ковельської округи (23.09.1944 р. – 24.08.1947 р.). Звільнений з посади провідника у зв'язку з хворобою

і переведений до роботи при політичній референтурі проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. Рідний брат провідника Луцької округи М. Бондарчука-«Стемида». Загинув, потрапивши у за-сідку опегрупи Горохівського РВ МГБ.

* * *

До «2122» [Литвинчук І.].

Липень 1950 р.

Охарактеризовано останні новини у підпільному терені «7736» [Локачинський та суміжні р-ни Волинської обл.?]. Серед тамтешнього населення у зв'язку з початком війни між Північною та Південною Кореями виникла паніка. Воно деморалізоване після кількох хвиль переселенських акцій до Сибіру, реалізованих радянською владою у 1948 і 1949 рр. МДБ властовує все більше засідок на повстанців, констатується у документі. Від однієї з них загинули «Степан», «Долька», «Олекса». Автор листа також просить надіслати брошуру «Хто такі бандерівці і за що вони борються», а також інформує, що вчасно розтиражувати пропагандистський матеріал «До генези УГВР» не зможе.

Оригінал документа був вилучений 18.01.1951 р. працівниками МДБ на хут. с. Синяків Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації І. Литвинчука-«Дубового».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 61 (1953 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 159–164. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Бондарчук Михайло

[«Дем'ян», «Омелян», «Стемид», «Усатовський», «Устим», «1625»]

(1921 р., с. Мислині Горохівського р-ну Волинської обл. – 23.06.1949 р., Баєвський ліс між сс. Цеперів Луцького р-ну і Городок Сенкевичського р-ну Волинської обл.).

Син священика. Член ОУН з 1938 р. У 1940 р. під час нелегального переходу радянсько-німецького кордону був затриманий. Погодився на співпрацю з радянською владою. У 1941 р. недовго служив в УНМ. Працював учителем старших класів однієї зі шкіл у Волинській обл. У 1943 р. очолив Волинський обласний, а після реформи – Луцький окружний провід ОУН(б). Також відомо, що керував проводом Луцької округи в 1945–1949 рр. Слідства щодо М. Бондарчука СБ не проводило, хоча НКВС намагалося його скомпрометувати. Загинув під час бою з чекістсько-військовою групою.

* * *

До «Бурого» [Салата М.].

Дата не вказана. [1946 р.].

Автор документа просить адресата про налагодження давно втраченого зв'язку. До-поможе його відновити «Орест», інформується у листі.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 227. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений нач. секретаріату УМВС у Волинській обл. майором міліції Березюком.

Воробець Федір

[«Верещака», «Волинець», «Глід», «Денис», «Дуб», «Зелений», «Корнійчук», «Кривий», «Олекса» (1945), «Серб», «Степан», «Шигунич Денис», «Шахтар», «Устим»]

(1922 р., с. Горожанка Монастириського р-ну Тернопільської обл. – 1959 р.)

Закінчив Станиславівську гімназію. У 1941-му прибув у Західну Україну з похідною групою ОУН(б). На Костопільщині (Рівненська обл.) очолив курінь організації «Січ». Станом на листопад 1941 р. – провідник Морочанського району ОУН(б). Березень–квітень 1943 р. – провідник Пінського району. Далі – працівник Сарненської округи на Рівненщині. Травень 1943 р. – середина 1944 р. – к-р групи УПА «Схід» («Тютюнник»). Жовтень 1943 р. – к-р рейду кількох сотень групи УПА «Заграва» на «схід». Далі – на чолі ЗГ УПА № 44. У 1945–1946 рр. – провідник ПСК «Одеса». 15.01.1946 р. зазнав поранення. У лютому 1946 р. працівники НКВС затримали Ф. Воробця і вилучили у нього документи групи УПА «Тютюнник», ЗГ № 44 і ПСК. Засуджений на смерть, але цей вирок було замінено на 25 р. тюреми. Помер на засланні.

* * *

До «Степового»–«Петра».

Від 26 вересня 1945 р.

Повідомляється про прибуття «Юрка» і «Деркача». Міститься прохання «прислати» «Будька» і «Мартина». Також згадуються: «Панас», «Явір».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 5. – Спр. 48139. – Арк. 188а (конверт). Оригінал, рукопис. Текст згасає.

Згадки про листи Воробця Федора

До «Лиса» і «Юрка».

Дата не вказана. [Не пізніше 1946 р.]

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

Заборовець Федір

[«Жен»]

(? – 1945 р.)

1944–1945 рр. – провідник Холмської округи ОУН(б). У 1945 р. також певний час керував Луцькою округою.

* * *

До «провідника» [Литвинчук І.].

Від 26 жовтня 1945 р.

У листі автор описує свої враження від інспектування підпорядкованої йому території (вона не називається). Зокрема, він нарікає на слабкість тамтешніх керівних кадрів. Подекуди їх взагалі бракує, наголошується у документі. А відтак, Ф. Заборовець просить адресата надати кількох провідників з Холмщини.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 287 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника» [Литвинчук І.].

Від 28 жовтня 1945 р.

У листі автор описує свої враження від поїздки неназваною територією. Також йдеться про провокаційну діяльність легендованих груп, які діють під виглядом УПА на території Дубнівського р-ну [«Озон», «Чубатий»]. Згадано псевдоніми: «Модест», «Мирон» [Затовканюк Ф.], «Стемид» [Бондарчук М.].

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 287 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника» [Литвинчук І.].

Від 29 листопада 1945 р.

Автор описує становище підпорядкованої йому території (діяльність шкіл, колгоспів, ставлення населення до УПА тощо). Зазначає також, що побував у Острозькому та Демидівському р-нах, де зустрівся з «людьми «Черника» і «Блакита». Інформує, що вже зібрав 12,5 тис. крб. Повідомляється, що терен оподатковано на 800 тис. крб. Фігурує сюжет про дезертирство «Михася». Згадуються: «Велес», «Мирон» [Затовканюк Ф.], «Трохим» [провідник «дикої групи»?], «Петро» [Ковалчук П.], «Черник» [Лукасевич М.], «Максим», «Голуб» та ін.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 287 (конверт). Оригінал, рукопис.

Згаб'юк Анатолій

[«Клим», «Михайлло», «Соловій»]

(1920, с. Кривичи Рівненського р-ну Рівненської обл. – 25.06.1951 р., Рівненська обл.).

Станом на 1941 р. – студент Львівського медичного університету. 1941–1943 pp. – учитель школи у с. Ясиневичі Рівненського р-ну. 1943 р. – політичний референт Рівненського р-ну ОУН(б). Далі, вірогідно, був провідником одного з р-нів Ковельської округи.

* * *

До «провідника» [Бондарчук В., провідник Ковельської округи].

Від 6 червня 1946 р.

Автор, перебуваючи в «Ігоря», пише, що після того, як хтось побив працівників райвиконкому в Заболотні 10 травня, почалися радянські облави. Він також радиться з адресатом щодо того, як краще надалі здійснювати диверсії. Міститься прохання надіслати якомога більше пропагандистської літератури, тому що вона користується неабияким попитом серед населення.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 229. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений нач. секретаріату УМВС Волинської обл. майором міліції Березюком.

Кобринович Володимир

[«Одноріг», «Однорог», «Сівач»]

(1918 р., с. Антонівка Гощанського р-ну Рівненської обл. – кінець 1946 р.)

Станом на 1941 р. належав до організації «Січ» у м. Костопіль (Рівненська обл.). У 1943 р. – к-р сотні куреня «Кори» групи УПА «Заграва». 1944 р. – к-р відділу з'єднання «Петлюра» групи УПА «Тютюнник». У 1945 р. – к-р сотні загону «Дорош» ЗГ УПА № 44. Станом на 1946 р. – референт СБ ПСК «Степ». Був убитий радянськими спецслужбами. Поручник УПА від 24.04.1945 р.

* * *

До «Лиса» [у 1945 р. – к-р одного з підрозділів з'єднання УПА «Хмельницький»].
Від 14 липня 1946 р.

Адресат [очільник кількох невідомих «бойовок»] вдруге запрошується на зустріч.

До листа додавалася пошта від «Варки» [Скаб Я.] і «Зінька» [Кроль І.], але вона не збереглася.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2. – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 402. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений 15.12.1946 р. оперуп. Упр. ББ МВС УРСР, мол. лейт. Карпухіним.

* * *

До «Литканюка» [зі серпня 1946 р. – заступник провідника Сарненського надрайону «Власа»].
Від 14 листопада 1946 р.

Автор листа дорікає «Литканюкові», що той самочинно покинув його і перейшов на бік «анархіста» «Далекого» [Янишевський С.]. Останній, зазначає автор, винен у ліквідації «Донця» [Ковалчук І.?], «Нечипора», «Кия». Звинувачення «Далекого», у причетності автора до знищення «на півночі» «Грицька» і «Квітки» [Гнатюк Л.?] безпідставні, резюмується у листі.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 405–405 зв. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений Карпухіним у грудні 1946 р.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 361. Фрагмент копії.

Ковальчук Панас

[«Ганок», «Залісний», «Ленок», «Олексій», «Петро», «Яшкін», «Яшко», «075», «754»]

(1913 р., с. Білосток Луцького повіту – 4.03.1949 р., хутір с. Хорохорин Луцького р-ну Волинської обл.)

1941–1943 рр. – референт СБ ОУН(б) на Володимирщині (Волинська обл.). У 1943–1944 рр. – референт СБ Волинського обласного проводу (ВО «Турів»). Зі середини 1944 до 1948 р. – референт СБ ПЗК. 1948–1949 – керівник референтури СБ ОУН(б) на ПЗУЗ. За однією версією, загинув у криївці, оточений відділом МДБ. За іншою – у бою з МДБ. Сотник УПА від 22.01.1948 р.

* * *

[Дані про адресата нерозбірливі].

Від 14 грудня 1945 р.

Висловлюється стурбованість засиллям радянських провокаторів, простежено їхні настрої. Йдеться про загибель «Півдня» 17.11.1945 р.

Документ було вилучено радянськими спецслужбами у повстанця «Гнатка» у Лока-чинському р-ні Волинської обл. Міститься у конверті № 5 з написом: «Відомості про дії органів держбезпеки, листування про роботу СБ ОУН та ін.».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 22. – Арк. 37 (конверт). – Арк. 2. Оригінал, рукопис.

* * *

До «111» [«Гордій»].

[Дата не вказана]. [1946 р.].

Автор листа просить передати юому фотографії, які зробив «Назар», а також невелику кількість взуття, зошитів. Міститься рекомендація здійснити оперативну розробку «Гусака», а також заховати у надійному місті зібране майно. Йдеться про справу «Стрибка» і «Летючого».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 3. – Т. 1. – Арк. 293–294. Засвідчена копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений оперуп. відділу 2-Н УМДБ Волинської обл. лейт. Чуріним.

* * *

[Адресат невідомий].

[Дата не вказана]. [1948 р.].

Рекомендується припинити діяльність адресатові і «Стемиду» через загрозу розконспірування.

Фрагмент листа цитується у спецповідомленні МДБ про ліквідацію референтури СБ ПЗК «Москва» від 17.03.1949 р.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 17. – Т. 1. – Арк. 211. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Ковжук Яків

[«Батько», «Давид», «Карпо», «К-о», «Північ», «Старий», «Тарас»]

(1900 р., с. Воротнів Теремнівського р-ну Волинської обл. – 19.01.1952 р., с. Зборів Острожецького р-ну Волинської обл.)

Станом на 1943 р. – в ОУН(б). Став членом УГВР. У повоєнний час очолював провід Острожецького р-ну. Утримував пункт звязку В. Галаса «Білий ведмідь», який розміщувався на подвір'ї мешканки с. П'яне Острожецького р-ну А. Рудик. Потрапив в оточення чекістсько-військової групи на подвір'ї польського переселенця Й. Шмиги.

* * *

До «Риль-1» [Галаса В.].

Вересень 1951 р.

У листі автор шукає вихід з делікатної ситуації – його машиністка (а також дружина?) «Палажка» і підзвітний повстанець «Аркад» закохалися одне в одного. Подаються витяги з розмови Я. Ковжука з «Аркадом» на цю тему.

ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 10. – Арк. 282–285. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заступником нач. відділу 2-Н УМДБ Волинської обл., капітаном Резніком.

ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 7. – Арк. 154–155. Фрагмент копії, машинопис. Переклад російською мовою.

Козак Микола

[«Вівчар», «Кучма», «Лука», «Л», «Очерет», «Сергій Хортиця», «С-к», «Смок», «Чор-енко», «Чупр.», «Чупринка», «Чупринко», «555», «715»]

(1914 р., с. Рахиня Долинського р-ну Івано-Франківської обл. – 8.02.1949 р., с. Пітушків Острожецького р-ну Волинської обл.).

У 1933 р. закінчив гімназію. Далі навчався у Львівській Політехніці. Вступив в ОУН у 1934 р. Сидів у польських тюрмах (1937–1939 рр.). У роки німецької окупації працював у німецькій поліції. У 1940–1941 рр. – провідник ОУН(б) на Лемківщині. З похідною групою в 1941-му прибув на територію УРСР. 1941–1942 рр. – провідник ОУН(б) Хмельницької обл. Далі, до 1943-го, керував організаційною референтурою і проводом ОУН(б) Вінницької обл. 1944 р. – референт СБ ОСУЗ. 1945 р. – референт СБ ОУН(б) на ПЗУЗ. У грудні 1945 р. – в.о. провідника ОУН(б) на ПЗУЗ. 1946–1947 рр. – провідник ОУН(б) на ПЗУЗ. У 1948–1949 рр. – заступник провідника ОУН(б) на ПЗУЗ. Редагував журнал «За волю нації». Загинув у власній криївці. Майор СБ. Нагороджений Золотим Хрестом Заслуги УПА від 08.10.1945 р.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.]

Від 27 вересня 1944 р.

Автор листа зазначає, що спрямував «Корнія» на допомогу «Терешку» [Каранець М.] з метою створення розвідувально-інформаційного відділу СБ. Первому Козак М. також доручив підготувати три криївки («нори»). Згадується «Іван».

Оригінал листа був вилучений опергрупою Гощанського РВ УНКВС Рівненської обл. 29.09.1944 р. у с. Майків Гощанського р-ну в оунівця Новицького С.-«Вадима».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 65 (1953 р.). – Спр. 8. – Арк. 90а (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника» [Кук В.]

Від 14 травня 1945 р.

Автор пояснює, що змушений звертатися листовно через невтішне становище мережі ОУН(б) на ПЗУЗ. Зазначається, що 12.02.1945 р. «Рудий» [Стельмащук Ю.] разом з «більшовиками» відвідав Оржівський хутір на Рівненщині, здійснюючи пошук «провідника» [провідник ОУН(б) на ПЗУЗ Клячківський Д.]. Засуджується прорадянська діяльність «Середи»-«Ящура». Наводиться перелік втрат керівних кадрів у січні–березні

1945 р.: «Клим Савур», «Клим», «Верба», «Крилач», «Медуна», «Макар», «Май», «Поет». Аналізуються зміни у структурі кадрового забезпечення ПСК і ПЗК.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 4–5. Засвідчена копія, машинопис.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 6–7. Інша засвідчена копія.

* * *

До «провідника» [Кук В.]

Від 14 травня 1945 р.

Міститься перелік організаційних документів та пропагандистських листівок, які надійшли від «Романа» у першій половині 1945 р. Серед назв: «Нутро Кліма Савура», «Як загинув Мітла», «Матеріали про Христю», «Смерть Зависної».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2. – Оп. 58. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 40–42. Оригінал, рукопис.

* * *

[Адресат невідомий].

Від 14 травня 1945 р.

Автор просить роз'яснити, коли Сокальський і Радехівський повіти перейдуть «до наших теренів».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 286 (конверт). Фрагмент оригіналу, рукопис.

* * *

До «Карпа» [Маєвський А.]

26 червня 1945 р.

Автор інформує, що «Богдан» покінчив життя самогубством під час бою з «більшовиками». Він пропонує надалі надсилати пошту через «Архипа». Міститься прохання до адресата надіслати медикаменти, канцелярські товари і дещо з косметики.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 1. – Арк. 613. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений невідомим.

* * *

До «друга провідника» [Кук В.]

Від 27 липня 1945 р.

Міститься прохання не завантажувати дорученнями «Архипа», адже він зайнятий іншими справами. Повідомляється, що «Карпо» десь подівся, а «Мілько» пропав безвісти. На думку автора, дві дівчини, котрі прибули зі СУЗ (Калуженко Ніна, Фоя Людмила), можуть бути причетними до співпраці з радянськими чинниками. А відтак, першу з них уже ліквідовано, а другу спрямовано до Києва на зустріч з керівником НКДБ УРСР, резюмує автор листа.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 13–14. Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

До «Олекси» [Воробець Ф.].

Від 3 вересня 1945 р.

Йдеться про зв'язок.

Вилучено в «Енея» [Олійник П.].

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 5. – Спр. 48139. – Арк. 188а (конверт) – Арк. 38. Оригінал, рукопис.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 5. – Спр. 48139. – Арк. 188а (конверт) – Арк. 37. Копія, машинопис.

Раніше документ зберігався в: ДА СБ (Тернопіль). – Спр. 31997. – Арк. 188 (конверт). – Внутр. арк. 38. Опубл.: *Lітопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 136–137.

* * *

[Адресат не вказаний].

Від 20 вересня 1945 р.

У фрагменті листа йдеться про кадрові перестановки у ПСК, реформу структури місцевих військових підрозділів УПА, очищенні їх від ворожих чинників. Згадуються: «Далекий» [Янишевський С.], «Роман», «Олекса» [Воробець Ф.], «Вовк». Констатується, що у липні–серпні 1945 загинули «Терейко»–«Немо», «Біла», Козяр Микола, «Уляна», «Зінько» та інші.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 15. Засвідчена копія, машинопис.

* * *

До «Модеста» [Коренюк В.].

Від 3 жовтня 1945 р.

Міститься прохання допитати «Люду» [Л. Фоя?] і після цього спрямувати її до «Олекси». Автор листа погоджується на те, щоб адресат прочитав грипс до «Романа». Також згадуються: «Бас», «Білявий», «Бойко», «Данило», «Христя». Міститься також прохання, щоб «Галя» розтиражувала «Конституцію». Автор листа наказує надати йому відомості про «Деркача» [Кирик-Петрук В.].

Оригінал листа був вилучений 19.07.1946 р. працівниками МДБ біля хут. Вільхівка Мізоцького р-ну Волинської обл. у ліквідованого командира УПА–Південь «Гармаша».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 286 (конверт). Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

До «Модеста» [Коренюк В.].

[Жовтень 1945 р.].

Автор листа пропонує розпочати чищення почату «Романа» [Олійник П.] від ворожих чинників, після чого почет має бути спрямований «на південь для перевезення цукру та ліків». Залучити до цього рекомендую «Олексу». Перераховуються залишки пропагандистської літератури. Згадуються: «Василь», «Ромцьо», «Тарас», «Тихий», «Чуб» та ін.

Оригінал листа був вилучений 19.07.1946 р. працівниками МДБ біля хут. Вільхівка Мізоцького р-ну Волинської обл. у ліквідованого командира УПА—Південь «Гармаша».

ГДА СБ України. — Ф. 2 (Упр. 2-Н). — Оп. 58 (1953 р.). — Спр. 3. — Арк. 286 (конверт). Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

До «Степана».

Від 7 листопада 1945 р.

Автор листа інформує, що з 10 листопада С. Янишевський-«Далекий» перестає бути членом проводу ПСК «Одеса» з огляду на засилля в тому терені ворожих чинників і неспроможність організаційного активу до їхньої нейтралізації. У разі опору з боку С. Янишевського, автор документа пропонує адресатові разом з тим прибути на зустріч. Коли С. Янишевський відмовиться, його слід розстріляти, резюмується у листі.

ГДА СБ України. — Ф. 2 (Упр. 2-Н). — Оп. 58 (1953 р.). — Спр. 3. — Арк. 286 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.]

Від 7 листопада 1945 р.

Адресат повідомляється, що до 20–30 листопада він має перейти у підпорядкування проводові ПЗК «Москва» з охоронцями та двома кулеметниками.

Оригінал листа був вилучений 19.07.1946 р. працівниками МДБ біля хут. Вільхівка Мізоцького р-ну Волинської обл. у ліквідованого командира УПА—Південь «Гармаша».

ГДА СБ України. — Ф. 2 (Упр. 2-Н). — Оп. 58 (1953 р.). — Спр. 3. — Арк. 286 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Гордія» [провідник Ковельської округи].

Від 7 листопада 1945 р.

Адресатові доводиться до відома, що до нього скоро прибуде «Роман». Останньому потрібно передати всю повноту влади до моменту прибуття к-ра «Максима» [Литвинчук І.].

Оригінал документа було вилучено в «Енея» [Олійник П.].

ГДА СБ УКРАЇНИ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 198. Копія. Переклад російською мовою, здійснений невідомим.

Раніше документ зберігався в: ДА СБ (Тернопіль). — Спр. 31997. — Арк. 188 (конверт). — Внутр. арк. 38.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. — Київ—Торонто, 2006. — Т. 8. — С. 138.

* * *

До «Романа» [Олійник П.].

Від 7 листопада 1945 р.

Міститься подяка за проведення на належному рівні річниці 1 листопада. Автор листа радить адресату сконтактуватися з «Данилом» [Ковтонюк М.]. Також міститься прохання надіслати звіт до кінця листопада 1945 р.

Оригінал документа було вилучено в «Енея» [Олійник П.].

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 198. Копія. Переклад російською мовою.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 138–139.

* * *

До «Олекси» [Воробець Ф.].

Від 9 листопада 1945 р.

У листі автор наказує прибути з «Василем» [Гудзоватий П.?] до нього, «Далекого» [Янишевський С.] з собою не брати, кінноту відпустити в рейд на два дні.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 5. – Спр. 48139. – Арк. 188a (конверт) – Арк. 68. Оригінал, рукопис.

* * *

До «Костя» [заступник Козака М.].

Від 28 листопада 1945 р.

Міститься прохання не інформувати «Далекого» [Янишевський С.] про написання «Т.» [мабуть, «Тарасом»] наказу щодо його звільнення з посади члена проводу ПСК «Одеса». Також автор просить «Костя» прибути до нього разом з «Олексою» [Воробець Ф.], а керівником підрозділя тимчасово призначити «Василя» [Гудзоватий П.]. Пропонується усі місцеві підрозділи УПА через небезпеку, що насувається, спрямувати «на північ». Також згадуються: «Архип» [Дудар Я.], «Мітька».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 92–93. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений невідомим.

* * *

До «Романа» [Олійник П.].

Від 1 грудня 1945 р.

Засуджено самочинне видання «Озоном» – колишнім сотенним куреня УПА «Ломонос» – листівки на Дубенщині [Рівненська обл.]. Міститься прохання підпорядкувати підрозділ УПА «Ольхи» керівництву ПЗК «Москва». Обговорюється також поїздка командира «М» [Литвинчук І.]. Автор добре відгукується про звіт з Деражненського району [Рівненська обл.].

Оригінал документа було вилучено у «Енея» [Олійник П.].

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 35–39. Чернетка, рукопис.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 195–198. Фрагмент копії, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений невідомим. Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 140–145.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 4 грудня 1945 р.

Автор документа просить адресата підпорядкуватися [провіднику ПСК «Одеса»] «Олексі», підготувати звіти про свою діяльність у 1944 і 1945 рр. Згадуються: «Модест» [Коренюк В.], сотник «Вовк».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 23. Копія, машинопис.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 24. Інша копія.

* * *

До «Олекси» [Воробець Ф.], «Вовка», «Василя» [Гудзуватий П.].
Від 5 грудня 1945 р.

Міститься вказівка підпорядкуватися «Модестові» [Коренюк В.].

Фрагмент листа цитується в оглядовій довідці від 18.07.1946 р. зі справи «Приречені», яку працівники НКВС–НКДБ завели на ПСК «Одеса».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 93. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказанний].

Грудень 1945 р.

Міститься жорстка критика «Далекого» [Янишевський С.]. Його звинувачено в опозиційних настроях, підбурюванні проводу ПСК «Одеса» проти проводу ОУН(б) на ПЗУЗ, а також у тому, що він не виконав наказу «Охріма» [Клячківський Д.] про знищенння кількох «східняків», припинив роботу СБ ПСК упродовж квітня–жовтня 1945 р.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 16. Засвідчена копія, машинопис.

* * *

[Адресат не вказанний]. [Воробець Ф.].

[Дата не вказана]. [Кінець 1945 р.].

Автор документа застерігає адресата, аби той берігся від можливих провокацій радянських чинників за участю С. Янишевського–«Далекого», «Романа», «Левадного» та ін.

Фрагмент листа цитується у довідці зі справи «Приречені», яка була заведена радянськими спецслужбами на ПСК «Одеса» у 1946 р.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 2. – Арк. 94. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «друга провідника» [Арсенич М.].

Від 30 квітня 1946 р.

Автор, будучи референтом СБ, нарікає на те, що не зумів попередити смерть провідника ОУН(б) на ПЗУЗ «Охріма», його наступника «Вереса»–«Архипа», а також свого найкращого друга «Модеста» [Коренюк В.]. Він повідомляє, що «усю зиму» переховувався з провідником «Л.» [Кук В.]. Обіцяє назбирати і надіслати дані про «Мітлу». Обговорюється справа «Тарана». Міститься прохання оцінити діяльність «Далекого» [Янишевський С.].

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 94–94 зв. Оригінал, рукопис.

* * *

До «друга провідника» [Арсенич М.].

Від 15 червня 1946 р.

Автор описує документи, які надсилає: біографічні дані «Модеста» [Коренюк В.], грипси «Терешка»-«Зимного» [Костецький С.] і референта СБ Тучинського р-ну «Труби» [Усачук П.?], загублені документи Ратнівського УНКВС. Також роз'яснюються обставини загибелі «Модеста», «Дуба» (вересень 1945 р., Теремнівський р-н Волинської обл.) і провідника Клеванського р-ну «Вуйка».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 18. – Арк. 23–28 зв. Оригінал, рукопис. Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 151–153.

* * *

До «провідника».

Від 5 липня 1946 р.

Повідомляється про обставини та загибель 05.06.1947 р. «Шелеста», а також неназваного керівника одного з кущів.

Інші автори цього листа: А. Маєвський-«Уліян», «Косар».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 275. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений нач. одного з відділень Упр. 2-Н МДБ УРСР, капітаном Винниченком.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 18 липня 1946 р.

Міститься авторський аналіз діяльності ОУН(б) і УПА на Волині та Поліссі у 1943–1945 рр. Автор дорікає адресатові, що той самочинно створив самопроголошений провід «Одеса» після нещасного випадку з провідником істинного проводу «Одеса» «Олексою» і внаслідок загибелі заступника «Олекси» «Василя».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 2 (Додаток). – Арк. 287 (конверт).

Опубл.: *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)* / Богунов С. та ін. (ред. рада), Сергійчук В. та ін. (упоряд.). – Київ, 2007. – Т. 2. – С. 53–58. Упорядники цього збірника помилково ототожнили автора цього листа, захованого під псевдонімом «Чупринко», з Романом Шухевичем – носієм псевдоніма «Чупринка».

* * *

До «Ріти».

Від 20 липня 1946 р.

Міститься вказівка залишатися і надалі у терені «Артема». Там «Данило» надасть для адресатки зброю «Галі», обіцяє автор листа. Згадується похресниця автора «Міля».

Документ був уміщений у зошиті копій листів М. Козака-«Луки» й І. Литвинчука-«Давида», якого вів М. Якимчук із 1946 р. Виявлений 29.07.1947 р. працівниками МДБ у криївці М. Якимчука у с. Борохів Теремнівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 287 (конверт). Копія, рукопис.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Якимчук М.].

Від 10 серпня 1946 р.

Автор листа повідомляє, що позбавляє адресата будь-яких оунівських прав.

Документ був вилучений органами МДБ 29.07.1947 р. з криївки Миколи Якимчука-«Данила» у с. Борохів Теремнівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 287 (конверт). Копія, рукопис.

* * *

До «Юрка» [Яковлів Я.?], «Сівача» [Кобринович В.], «Чорногуза» [Беднарчик Ю.].

Від 12 серпня 1946 р.

Йдеться про створення оновленого проводу [ПСК «Одеса»].

Документ було вилучено радянськими спецслужбами у вбитого к-ра куреня УПА Кобриновича В.-«Сівача».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 286 (конверт). Рукописна копія. Переклад російською мовою, здійснений невідомим.

Згадка про лист опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

* * *

Від «Кучми» [Козак М.].

До «друга провідника».

Від 22 серпня 1946 р.

Автор анонсує уміст пакета № 4 за 1946 р., який надсилає: документи колишнього референта СБ ПСК «Одеса» С. Янишевського («Далекий») і його прихильників («Грицько», «Зінько» [Кроль І.]), біографії «Мітли» [Присяжнюк О.], «Мирона» [Затовканюк Ф.], «Пташки» [Затовканюк С.], «Федося» [Гаврилюк М.?], протоколи допитів кількох осіб. Повідомляється про загибель референтів осередків СБ на ПЗУЗ – «Мирона» і «Федося».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 18. – Арк. 21–22 зв. Оригінал, рукопис.

ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 87а. – Арк. 70–71. Копія, рукопис. Переклад російською мовою.

Оригінал опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 157–158.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 25 серпня 1946 р.

Обговорюється розкольницька діяльність самопроголошеного проводу «Одеса». Відтак, адресата названо «сліпим знаряддям темних духів». Йому рекомендується добровільно відійти від організаційних справ. Згадуються: «Кочегар» [Кук В.], «Охрім» [Клячківський Д.] та ін.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 43 (конверт). Оригінал, рукопис. Текст згасає. Документ у кількох місцях пропечений вогнем.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 8. – Арк. 101. Копія, машинопис. Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1149–1150.

* * *

До «друзів» [члени проводу ПСК «Одеса»?].
Серпень 1946 р.

Автор інформує провідний актив, що за узгодженням з «Варкою» [Скаб Я.] планом розпочнеться поповнення ПСК «Одеса» кадрами. Також міститься вказівка зробити селекцію того членства, яке ще залишилося, підготуватися до зими, звести до мінімуму пересування тереном, закріпити чинність системи зв'язку. Автор документа також прямо наказує ліквідувати «розкольника» С. Янишевського-«Далекого».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 286 (конверт). Копія, рукопис. Текст згасає.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Арк. 411–416. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Ненаситної» [Скаб Я.].
Від 21 вересня 1946 р.

Дається вказівка тиражувати на циклостилі комунікат проводу ОУН(б) на ПЗУЗ у справі «розкольника» С. Янишевського-«Далекого». Рекомендується не вступати у полеміку з «Далеким», а всі його листівки передавати автору листа.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 286 (конверт). Копія, рукопис.

* * *

До «Деркача».
Від 14 листопада 1946 р.

Автор просить виготовити 1 тис. копій неназваної листівки, яку надсилає. Також пропонується розтиражувати листівку «З Різдвом Христовим».

Документ цитується в оглядовій довідці МДБ від 05.03.1948 р., яка походить зі справи № 274 «Північні».

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 248. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].
Від 26 листопада 1946 р.

Автор листа відкидає звинувачення адресата у причетності до убивства к-ра УПА-Північ Клячківського Д.-«Кліма Савура». Зауважує, що не уважає адресата членом ОУН зі серпня 1946 р. Згадується загибель активу проводу ОУН(б) на ПЗУЗ у грудні 1945 р. – на поч. 1946 рр. – «Вереса», «Сотника». Також автор листа просить надалі називати його «Чупринко», а не «Чупринка».

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 8. – Арк. 119–120. Завірена копія, машинопис.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1160–1163.

* * *

До «Данила» [Якимчук М.].
Від 30 листопада 1946 р.

Автор листа звертається до сумління адресата (попри те, що той відмовився підпорядковуватися) і просить його надати «Деркачеві» речі, які той одержав від «Зимного».

Документ уміщений у зошиті копій листів М. Козака-«Луки» й І. Литвинчука-«Давида», якого вів М. Якимчук із 1946 р.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 287 (конверт). Копія, рукопис.

* * *

До «друга провідника» [Арсенич М.].
Від 8 грудня 1946 р.

Лист з різних організаційних питань. Автор дякує за підкріplення кадрами СБ. Він з удачністю повідомляє, що нагороджений Золотим Хрестом заслуги. Обіцяє надіслати некролог про загибель «Мітли» [Присяжнюк О.]. Висловлює жаль, що свого часу написав комунікат у справі «Далекого» [Янишевський С.]. Описує, як 18.10.1946 р. на Крем'янецьчині загинув «Діброва». На думку автора листа, можливо на практиці поширити вплив тимчасового проводу ПСК «Одеса» на усю підзвітну територію. Він просить роз'яснити, яким чином здійснюється судоустрій ОУН.

Оригінал листа був вилучений 15.09.1947 р. працівниками МДБ у Золочівському р-ні Львівської обл. з ліквідованого пункта зв'язку Кука В.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 7. – Т. 1. – Арк. 273–276. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Чор-енка» [Козак М.].
До «друга провідника» [Кук В.].

Від 8 грудня 1946 р.

Автор констатує, що дещо погарячкував, звільнивші «Далекого» [Янишевський С.], «Зимного» і «Тараса» з ОУН(б), тому що невірно витлумачив «Правильник судівництва в ОУН». Він заявляє, що сам не причетний до замаху на життя «Далекого» – це зробив «Кватиренко» [Яковлів Я.]. На його думку, між керівництвом самопроголошеного проводу «Одеса» (кер. – Янишевський С.) і легендованим проводом «СУЗ» під кер. «Тарана» [Захаржевський М.] є чимало спільногого – і там, і там усі важливі справи уже контролюють вороги. Також автор листа веде мову про знищення провідних активістів проводу ОУН(б) на ПЗУЗ у грудні 1945 р. Згадуються інші повстанці: «Білявий», «Сторчан» [Степчук О.], «Еней» [Олійник П.], «Орленко» та ін.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 8. – Арк. 122–129. Оригінал.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 162–176.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].
Від 25 квітня 1947 р.

Міститься прохання повідомити, чи надійшов лист в.о. генерального судді ОУН(б) «Верховинця» у справі «Ярослава» – підлеглого «Далекого» [Янишевський С.]. Кур'єри

організаційного референта проводу ОУН(б) чекатимуть на відповідь, запевняє автор листа.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 92. Оригінал, рукопис. Текст згасає, пошкоджений вологовою.

* * *

До «Данила» [Якимчук М.].

Від 8 травня 1947 р.

Автор листа дорікає адресатові, чому той вирішив покинути ОУН(б). Водночас автор застерігає, що до суду адресат мусить виконати низку важливих доручень.

Документ уміщений у зошиті копій листів М. Козака-«Луки» й І. Литвинчука-«Давида», якого вів М. Якимчук із 1946 р. Був вилучений 29.07.1947 р. працівниками МДБ з криївки «Данила» у с. Борохів Теремнівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3. – Арк. 287 (конверт). Копія, рукопис.

* * *

До «друга провідника» [Кук В.].

Від 10 травня 1947 р.

Автор повідомляє, що одержав пошту за грудень 1946 і квітень 1947 рр. Висловлює жаль з приводу смерті «Михайла» [Арсенич М.], інформує про загибель 17.04.1947 р. у надрайоні «Гора» провідника «Аскольда», а також згадує смерть провідника Мізоцького р-ну «Віктора», яка настала 1.05.1947 р. Висловлюється намір зустрітися з «М.» – провідником терену «Лис». Наводяться нові подробиці у справі «Далекого» [Янишевський С.]. Розкритиковано підручник з української мови Тичини за велику кількість запозичень з російської.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 49. – Арк. 245–248. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений 15.09.1947 р. нач. відд. Упр. 2-Н МДБ УРСР Єлізаровим.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 2. – Арк. 8–11. Переклад російською мовою.

* * *

До «Вороного» [Андрощук М.].

Січень 1949 р.

Автор листа просить виготовити юму 5–10 тис. відбитків з кліше провідника С. Бандери, а також до 5 тис. відбитків гасла «Воля народам, воля людині» від імені міфічної «типографії ОУН ім. Клима Савура». Повідомляється про смерть «Ігоря», «Дуба», «Спадуна» та ін.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 16. – Т. 1. – Арк. 89–89 зв. Засвідчена копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений оперуп. 2 відділення відділу 2-Н УМДБ Рівненської обл. Гненюком.

* * *

Згадки про листи Козака Миколи

До «Верещаки» [Воробець Ф.].

Від 5 грудня 1945 р.

Наказується «Василю», «Вовкові», «Олексі» підпорядкуватися «Модестові», котрий нещодавно прийшов у терен.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2. – Оп. 56 (1953). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 93. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений невідомим.

ГДА СБ УКРАЇНИ. – Ф. 2. – Оп. 56 (1953). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 157–158. Інша згадка.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 18 липня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

* * *

До «Данила» [Якимчук (Колтонюк) В.].

Від 10 серпня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА. Нова серія*. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156.

(Продовження у наступному номері журналу)

Упорядники:

Володимир КОВАЛЬЧУК,
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Валерій ОГОРОДНИК,
кандидат історичних наук, консультант Галузевого
державного архіву Служби безпеки України.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до найвідоміших бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по батькові (повністю), місце роботи та посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також **обов'язково додається фото автора** (авторів).

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:

Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 1/30, кім. 348,

редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82)

або представникам журналу у регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме статей не допускається.

5. Фотографії до статті слід підписати на звороті (назва статті, номер згідно з посиланням на них у тексті, підпись до фотографії, позначка стрілкою (-) верху фотографії).

6. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

7. Таблиці повинні мати назву та порядковий номер.

8. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).

9. УВАГА! Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерела, через кому, сторінка цитування.

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід складати без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.

2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.

3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або EPS роздільною здатністю 300 dpi – для растрових зображень, 600 dpi – для графічних.

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і виправлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анотацій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

**Редакційна
колегія**